

149.375

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

149375

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

BORI GARNIZON

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

SZÜTS LÁSZLÓ

BORI GARNIZON

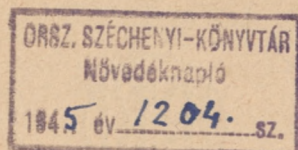
OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

RENAISSANCE KIADÁS

149375

Felelős kiadó : Káldor György

245 45 Független-nyomda, Budapest

A magyarországi zsidóságra 1944 március 19-én rázúdult a balsors. A németek megszállták az országot. Vasárnap reggel már száguldottak a német autók, gépesített erők Budapest utcáin, — zengett a beözönlő német katonaság végeláthatatlan soraitól a város, gúnyos üdvözlésekkel intettek be a villamosokon utazók közé — a gyalogjárók riadtan és sápadtan húzódtak a házfalak mellé.

Megszálltak a németek! Futótűzként terjedt el a hír. Megszálltak a németek! Senki sem tudott biztosat. Voltak jólétesültek és tájékozottak, akik lelkes kalaplengetéssel köszöntötték a „szövetségeseket“, — a nagy tömeg tájékozatlanul hömpölygött az események forgatagában és egymásnak adták szájról-szájra a villámgyorsasággal végrehajtott intézkedések híreit. Megszállták a pályaudvarokat. Német őrségek a rendőrséggel karöltve igazoltatták nemcsak a pályaudvarok utasait, de mindenkit, aki a környékre merészkedett. A zsidókat azonnal félreállították és elhurcolták. Ez volt a bemutatkozás. Néhány órával napfelkelte után. További sorsunk nem volt kétséges. Az összes szállodákat lefoglalták. Az ottlakókat kizavarták az utcára, csak néhány jobb-indulatú szállodaportásnak sikerült egy-egy vendég poggyászát megmenteni. Aki gyanútlanul bemerészkedett valamelyik szállodahallba, az legjobb esetben is egy német gorombasággal, ha megúsza.

És a további hírek — peregtek az események. Horthyt a várban őrzik, a palotaőrséget lefegyverezték. Megszállták a középületeket, a Pesti Izraelita Hitközséget, a szociáldemokraták párthelyiségeit, — a kormány elérhető tagjait elhurcolták, — kész listával a kezükben hajtották végre első nap a Gestapo emberei a magyar baloldal, a magyar hazafiak elleni hajtóvadászatukat. Akadtak közöttük, akik revolvergolyóval fogadták a pribékeket. — „Hinaus, Ihr Schuften!“ — kiáltotta Bajcsy-Zsilinszky Endre és közéjük lőtt a lakásába géppisztolyokkal betörő banditáknak. Telefonon kért segítséget a főkapitányságtól. — „Sajnos, nem áll módunkban segíteni“ — volt a válasz. Még délután megjelent a főkapitány plakátja, — ez volt utolsó ténykedése: minden nyilvános helyiséget bezártak, a gyülekezési tilalmat kihirdették.

Estére már alig akadt ház, amelyikből zsidó nem hiányzott volna. Egy asszony, aki csomagot akart feladni munkaszolgálatos fiának, — leány, aki a vőlegényének írt levelet akarta bedobni, — apa, egy testvér, egy hozzátartozó — és riadtan repkedtek a kérdések: hát miért, mit követett el, mi volt a bűne? — Választ senki sem tudott adni.

És ezzel megindult a magyarországi zsidók kálváriája, megkezdődött a világtörténelemben példa nélkül álló tömegirtás, rablás, fosztogatás folyamata. Közel egy hétig állt az ország tájékoztatás és kormány nélkül. Folytak a „tárgyalások“. Akad-e vajjon magyar férfi, aki hajlandó lesz a bábkormányzás szerepét vállalni, vagy kénytelenek lesznek a németek túrni, hogy „szövetségesi“ eljárásukról lehulljon a lepel? És akadt férfi. Akadt egész kormány és egész közigazgatási apparátus, amelyik úgy vélte,

hogyha a zsidóságot odadobják áldozatul a fenevadnak, saját bőrüket még megmenthetik. Az új kormány elkezdte működését. Zsidó-rendeletek adagonként, napról napra. Semmi más. És a németek közben berendezkedtek. — Rendelet a sárga csillag kötelező viseléséről. És a németek fenn a Svábhegyen, Budapest legszebb kirándulóhelyén felütötték hadiszállásukat. — Zsidó nem tarthat keresztény cselédet. És a Svábhegyen zsidó munkaszolgálatosokkal megkezdtek a katonai védőművek építését. — Zsidó nem lehet ügyvéd, nem lehet értelmiségi alkalmazott, közhivatalnok. — És egy német tiszt a vendéglőben azzal vigasztalta a magyarokat, hogy ne féljenek a zsidók bosszújától, mert mielőtt ők Magyarországról kivonulnak, minden zsidóval végezni fognak. — Tudják jól, hogy hadihelyzetük nem a legkedvezőbb, Budapest lesz azonban az utolsó Sztalingrádjuk. — Zsidó nem lehet gyógyszerész, mérnök, kereskedelmi alkalmazott, ügynök, kereskedő, író, művész, tudós, — a németek szűrőjén és jól bevált módszerén nem juthatott át senki. — És közben megalakult a magyar Gestapo, ugyancsak fenn a Svábhegyen, a németek közvetlen közelében. És naponta tömegével tűntek el a budapesti zsidók. Polgári ruhás detektívek fogdosztak össze kényük-kedvükre nőket, férfiakat, gyerekeket, öregeket. Eleinte indokolással. Ceruzával a kezükben vizsgálták a felvarrt sárga csillagokat, ha a ceruza az öltések között bárhol befért, vitték. — Sűrűre varrtuk a csillagokat. — Ha a zsidó az utcán ujságot olvasott, a vád: eltakarta a csillagját, — vitték. — Nem mertünk az ujságba az utcán belenézni. — Ha a csillag nem volt elég sárga, sötét volt vagy világos, kisebb volt, vagy nagyobb tíz centiméter átmérőnél: vitték. Aztán minden indokolás nélkül: vit-

ték, mert zsidó. A toloncházak, az internálótáborok zsúfolva. Megközelíteni sem lehetett. Keresztény még egy pártfogó szóra sem vállalkozhatott, mert azt is internálták.

És remegve léptünk ki az utcára reggel, mert nem tudtuk, estére hazaérünk-e újból. És remegtünk a családban mindenkiért, aki kénytelen volt kimenni az utcára, nem tudtuk, viszontlátjuk-e.

És elvették a zsidó ingatlanát, — ingóságainak javarészét zár alá vették, pénzét háromezer pengőn felül zár alá vették, aranyát, ékszerét azonnali hatállyal be kellett szolgáltatnia, az üzleteket bezárták, — még a zálogházból sem adták ki a megszorult földhözragadtak ruhadarabjait. Megvonták az élelmiszerjegyeket, megtiltották nyilvános helyek látogatását, kijelölték a zsidók étkezőhelyeit — ahonnan aztán kényelmesebben, nagyobb tételben lehetett őket elhurcolni.

Elvonták a zsidók szája elől a levegőt.

És megérkeztek az első hírek a vidéki zsidóság elhurcolásáról. Az első gettókról. A kínzásokról, a mészárlásokról, az öngyilkosságokról.

Nincs menekvés, nincs menekvés! Két útra gondoltunk: Titóékhoz Jugoszláviába, vagy Romániába átszökni. Lehetetlenség volt. A várost nem hagyhattuk el. Vonatra ülni, annyi, mint a karmaik közé szaladni. — És a vidéket szisztematikusan göngyöltették fel, közeledett feltartóztatlanul Budapest felé, — a hurok szorult, üldözött vadként, félőrülten lapultunk meg lakásunkban és minden neszre összeszorult a szívünk. Az internálótáborokból tömegével hurcolták el a zsidókat bombatámadásoknak kitett gyárterületekre, vagy deportálták őket Németországba. Százakat és százakat tettek ki egyik félórá-

ról a másikra lakásukból az utcára, sorra fosztogatták az üzleteket és magánlakásokat, — a bombatámadások előtt zsidó nem menekülhetett, elutazási utalványt nem kapott, ha kibombázták, szükséglakást nem kapott, — az óvóhelyen is hordania kellett a csillagot, — az óvóhelyen, ahol németek rabolták el óvóhely-csomagjaikat, bennük sejtve a még megmaradt, vagy eldugott értékeiket.

A munkaszolgálatos behívó lett mindannyiunk vágya, reménysugara. Talán ott, katonai alakulatban, talán ott mégis csak valami védettséget kapunk, vagy csak illuzióját a védettségnek, — talán ha már dolgoztatnak, amíg hasznunkat veszik, addig talán mégsem... és addig megérkezhet a megváltás, a csoda, az invázió, az oroszok, valami, talán... Ki gondolt akkor előre?!

És összegek kerültek kijárók kezébe egy-egy behívóért. A behívók mentek, tömegével minden nap. Vácra és Jászberénybe. A két bevonulási központban kellett jelentkezni. Kinek milyen szerencséje volt: alakultak századok hadművelési területre, alakultak honi szolgálatra. Mindegy. Csak be, honvédségi alakulatba. Májusban megérkezett a hír: Vácról 1500 zsidó munkaszolgálatost irányítottak Borba, Szerbiába, a rézbányába, a németek keze alá. — Meghült bennünk a vér: Bor! Bor! Bor! Háromezer zsidó testvérünk sínylődött már akkor a bori bányákban egy esztendeje, akiket főleg vidékről szedtek össze — és akiknek nem egy magyar kíséző honvédje kéredzkedett vissza Magyarországra, mert nem bírta már tovább idegekkel — nézni és látni az embertelen kínzásokat, botozásokat...

Bor! Bor! Tehát újból visznek zsidókat Borba! A pokolba!

Május utolsó napjaiban megjelentek a plakátok Budapesten: minden zsidó 18-tól 48 éves korig bevonulni köteles munkaszolgálatra...

Fellélegeztünk Még ha Borba is kerülünk, akkor is inkább oda, mint itthon... június 2-án kellett jelentkeznünk Jászberényben.

A pályaudvaron, a mi indulásunk estéjén mintegy ezer munkaszolgálatos gyűlt össze. Hátizsákok, kenyérzsákok, pokrócok, plédek, batyuk és csomagok töméntelen kavarodása, — alig pár kocsiból álló szerelvényt toltak be az üvegesarnokba. A menetrendszerinti vonat egyébként is zsúfolásig megtelik polgári utasokkal — és most még mi ezren hozzá. Éreztük már itt az idők változását. Az elmúlt évek folyamán munkaszolgálatos bevonulásainkkor külön szerelvényeket állítottak be részünkre; első jele most ez a túlzúfolt vonat, nem vagyunk számottevő tényezők; a zsidó, ha akar, felfér, ha nem akar, az ő baja lesz! Vajjon melyik is kockáztatná meg a lemaradást! Megrohantuk a szerelvényt. Percek alatt már a tetőket, lépcsőket és kocsiatjárókat is elleptük, — a mi vagonunkban egymás hegyén-hátán tolongtunk, — de fenn voltunk! A hőségtől ájuldoztunk, de megkönnyebbülten sóhajtottunk: pár perc és indulunk! És magunk mögött hagyhatjuk ezt a pokollá süllyedt várost. Rajtunk kívül az egész kocsiban csak egy szakaszvezető utazott egy fiatal nővel. A szakaszvezető felállt:

— A zsidók szálljanak le a kocsiról!

Azt hittük tréfál, mosolyogni próbáltunk.

— A zsidók szálljanak le a kocsiról, — ismételte fenyegető hangon, — a menyasszonyom nem bírja a zsidószagot! De jómagam sem.

Képtelenség volt megmozdulni. De a szakasz-

vezető nem tágitott. Elővette a revolverét és ránk szegezte. Borzalmas tülekedés támadt. — Jelentem a pályaudvari parancsnokságnál — kelt ki magából egyik társunk, a szakaszvezető harsányan elnevette magát: oda ugyan jó helyre mennek! Mars le!

A vonat közben megindult: és az egész kocsinak ki kellett ugrálni nehéz poggyászaikkal — és hogy hogyan tudtunk felkapaszkodni másokra, máig sem tudjuk, de felkapaszkodtunk, mert mennünk kellett, apelláta és védelem nem volt számunkra, — a szakaszvezető úr gúnyos nevetése a fülünkben csengett: oda ugyan hiába mennek!...

Az átszállóhelyen töltöttük az éjszakát Hatvanban, az állomásépület mögött a földön. Csak az irányfények világítottak. Lárma keletkezett bentről, erősödött, robajjal csapódott ki a vasúti étterem ajtaja, egy rendőrtiszt rontott ki rajta magából kikelve: hol az a zsidó? Hol van az a bűdös zsidó!?

Amint később megtudtuk, egyik társunk levette magáról a sárga csillagot és bemerészkedett az étterembe — és a rendőrtiszt észrevette. És megindult a hajsza ott a sötét éjszakában; felsorakoztatott bennünket és zseblámpájával kezdte vizsgálni az arcunkat, sorba, egyenként. — Ő megismeri! Meg ő, még ha addig él is! Majd ő megmutatja, a sok bűdös zsidáját!

És a rendőrtiszt úr bizonyára el is csipte volna a bűnöst, — ha közben meg nem szólalnak a riasztó szirénák. A szövetségesek légítámadása először nyújtotta segítségét ezer zsidónak...

Reggel farönkökkel megrakott tehervagonokra kapaszkodtunk fel, — most már nem állt rendelkezésünkre még zsúfolt személykocsi sem, — egyik társunknak a szaladó vonatról lecsúszott a hátizsákja...

a vagyona, mindene, amije a földön megmaradt, mindene, amivel az elkövetkezendő időkre meg kellett volna mentenie magát, — saját sorsunkat láttuk, amikor megdöbbenve néztünk a szemünk elől eltűnő értékes poggyász után.

Jászberényben még egy kis pihenő, mielőtt beléptünk a laktanya udvarára, még egy kis huza-vona, egy lélegzetnyi szünet, — éreztük sorsunkat előre. Aztán bezárult mögöttünk a kapu.

Megalakultak a századok. Mi voltunk abban a turnusban a negyedik. Aztán kihelyeztek bennünket egy környéki tanyára. Miért? Meddig? Hová fogunk menni? Frontra vagy honi szolgálatra? — Elterjedt a hír, hogy hét század — ezerötszáz ember — megalakulását kell megvárni, — a hét század egyszerre fog munkára indulni. Hová? Rosszat sejtettünk.

Június 6-án eljutott hozzánk az invázió megindulásának a híre. Leírhatatlan volt a lelkesedésünk. Bizakodásunkban, optimizmusunkban már magunk előtt láttuk a felszabadító napokat, — már minket el sem indítanak, — terjedt el a hír, — már nem érdekelt bennünket az ismeretlen jövő, — amikor mint derüs égből a mennykőcsapás, odadobták a köztudatba a szót: Bor!

Az ezerötszáz ember készen állt, — már vita nem lehetett, — az utolsó szemlét tartották és azon a Todt szervezet is képviseltette magát. Ezredesünk, Zentay úr, Jászberény atyaistene, erre az alkalomra beszűntette lovaglópálcája működését és nem csapkodott a fejünkre, arcunkra, — büszkén dicsekedett a német küldöttség előtt: csupa erős, egészséges ember, magam választottam ki őket! — Istenem, ha akkor közöttünk megszólalhattak volna a bénák, sánták, szívbajosok, izületi gyulladásosok, alig látó félvakok — és mind

az a sok tucatnyi egészséges ember, akikkel ezrede-sünk eldicsekedett, — katonai karrierje már akkor kettétört volna.

Indult az ezerötszáz ember! Felpakolva, nehezen lépve a súlyos csomagokkal a vasut felé! A hozzánk beosztott hadnagy, Leskó Ernő még állt a sok csomagjával, mögöttünk, tanácstalanul. Nem tudott elindulni.

— Hadnagy úr! — kiáltotta az ezredes. — Mi vagy te civilben?

— Építész, alázatosan jelentem!

— Nahát, akkor idehívsz kettőt a batyus zsidók közül, azok eldobják a saját csomagjaikat — és a tiédet viszik a vasuthoz! Megértetted! Hadnagy úr! Aki-nek hatalmat adott az Uristen, az tudjon élni is vele! Leléphetsz!

Hadnagyunkon gyorsan segítettünk. Elosztottuk csomagját hatunk között. Mindenki vitt egy-egy darabot.

Bevagóniroztak bennünket. Hat napig tartott az út le Szerbiába, Borig . . . A magyar határ előtt kiadták a parancsot: a magyar pénzt be kell szolgáltatni a tisztikocsiban utazó parancsnokságnak — és ha van valakinél ékszer, arany, azt is!

A beszolgáltatandó összegeket vagononként kell a vagonparancsnokoknak összeszedni, két példányban jegyzéket kiállítani és a parancsnokság kocsijába beadni, ahol gondoskodnak róla, hogy az otthoni hozzátartozók posta útján kézhez kapják. Izgalmas tanácskozások, suttogások kezdődtek. Az Ukrajnát, Oroszországot jártak — szép számmal voltak közöttünk — vitték a tanácskozásokban a szót.

Pénz nélkül, értékek nélkül idegen földön, elvágva minden pótlási lehetőségtől, el vagyunk veszve, —

mondták, de egyben figyelmeztettek a tábori csendőrség brutális motozási módszereire. Meztelenre vetkőztetik a társaságot, minden ruhadarabot áttapogatnak, kiforgatnak — és ha valakinél bármit is találnak, aminek előzetes beszoigáltatására felszoigították, — puskatus és ököl, bot és láb, irgalmatlanul működésbe lépnek. — Érvek és ellenérvek! — Mit kezdenék magyar pénzzel Szerbiában? — A pénz mindenütt pénz! — És megindult a beszoigáltatás, ruhába varrt pénzek kibontása, újabb, jobbnak vélt ráncokba való áthelyezése, a vagonunkban utazó cipészbajtársunknak rengeteg munkája akadt, cipősarkakba ékszert beépíteni, talp közé pénzt bevarrni, bőroveket, hátizsákszíjakat felbontani, összevarrni. A szerelvény negyedmillió pengőt szoloigaltatott be így is a parancsnokságnak. Ez történt június tizedike körül. Augusztus tizenhatodiki kelettel kaptuk Borba az utolsó levelezőlapokat hazulról, ezekben a hazaküldött összegekről mit sem tudtak. Ugy látszik a pontosságáról világhíres magyar pósta csődöt mondott . . .

Hat napig tartott az út. A vonat mentén se vége se hossza, már akkor, a felrobbantott mozdonyoknak, vagonoknak, — a partizánok tevékenysége nem szűnetelt. A fegyveres honvédkeretünk külön vagonban utazott és lövésre kész géppisztolyokkal „vigyáztak testi épségünkre“. Ez abból állt, hogy éjszakára ránk zárták a vagonok ajtaját. Nis előtt vesztegelt a vonatunk, a felrobbantott pálya miatt nem mehetett tovább. Éjszakára ott maradtunk, — és tőlünk kétszáz lépésre hullottak a szövetségesek támadó repülőgépeinek a bombái. Remegtek a vagonok a légnyomástól és mi bezárva, tehetetlenül szorongtunk a koromsötét vagonokban, halálra ítélve . . . a fegyveres keret pedig vigyázott ránk . . . szétfutottak a környék mező-

ségén és hasalva várták a fejleményeket. Nem akartunk csüggedni. Magyarázatokat találtunk, mint mindig, mindenre. Ezúttal azt, hogy igazuk van, ha bezártak, mi lenne, ha ezeröttszáz ember egy éjszakai támadás alkalmával szanaszét futna? Pánik. Ugy van. Pánik.

A hatodik nap este feltűntek Bor villanylámpái és a bori kohó tüzet okádó kéménye. Vértörőre festette az eget! Bor! Sorsunk, jövőnk, életünk itt fog eldőlni — és mégis alig vártuk a megérkezést. A hatnapi úttól elcsigázva, piszkosan, levetkőzés és fekvés nélkül, kiéhezve és összetörve meg akartunk végre érkezni. Mindegy, hogy hová. Valahová! Talán csak néhány higgadtabban gondolkozónak jutott eszébe: Borból a visszatérésre elképzeléseket felállítani lehetetlen. Egy bizonyos: ennek a munkaszolgálatnak csak a háború befejezésével lehet vége. Innen nincs leszerelés, innen nincs hazaszállítás. Ha a szövetségesek győznek: lehet fogság, lehet futás, ki merre lát — és vajjon ki lát messze idegen országokban, idegen népek között, akiknek még a nyelvét sem érti. Ha a németek győznek: kivégzés! SS. — Jól ismert módszerek Ukrajnából. — És mi minden lehet még? Baleset, betegség, kínzások, halálos ítéletek, nyomorék-sors, nyomorult sors, pénztelenség, éhenpusztulás, végelgyengülés. . . és robot és hajsza és nélkülözése víznek, tisztálkodásnak, hálóhelynek, pihenőnek, gyógyszernek; ruhátlan-ság, megfagyás, mezétlábasság, poloskák, bolhák, tetvek — és mégis, mindezek ellenére csak egy vágyunk volt: megérkezni. A bori állomásra mikor befutottunk sok vagonból nóta zengett.

Felkészülve fogadtak. Honvédek és németek vegyesen. Egy sötét udvarra kergettek be bennünket. — Hajde! Schnellerrrr! Schnellerrrr! — rikácsolta egy

hang, — kabarétréfákban hallottunk ilyet, német Feldwebelek karikaturáiban a porosz kaszárnyákból. — Ez nem volt kabarétréfa. Futni kellett a nehéz hátizsákokkal — és suhogott a nádpálca a fiúk hátán. Hanyatt-homlok tódultunk be az ismeretlen sötét udvarba, felbukva, egymást felborítva a sötétben. — Van-e máramarosi maguk között? — harsant fel a kiáltás. Oly vésztjósító volt, hogy bajtársaink, akik máramarosiak voltak, nem mertek jelentkezni. A követelődző kérdés még felcsattant néhányszor, hevesen és agresszíven, aztán elhallgatott. — A fogadtatás nem volt bizalomgerjesztő, a máramarosi zsidó az ő szemükben a legutolsó fajta volt. Egy kis bemutatkozót szerettek volna tartani. De csakhamar derüsebben láttuk a világot: csajkákat elő! Sorakozó vacsoráért! — Ó hiszen ez mindjárt más! Enni adnak! De hiszen, ha enni adnak ezek, nem akarnak megölni bennünket! Legalább is egyelőre nem... boldogan ölelgettük egymást és felvettük a vacsorát. A kanál kifordult a szánkából. Penészes kukacos kelkáposztaszerű kotyvalék . . . hová öntsük? A sötétben nem láttunk sehol szemétdödröt, vagy ehhez hasonlót, — ha észreveszik, hogy kiöntöttük, véresre vernek bennünket . . . Bennmaradt az étel a csajkákból és nyugovóra tértünk, az udvaron, a számunkra kijelölt kövezet-sávon, — megint csak ruhástól, pokrócokba burkolódzva.

Reggelre a vonaton velünk utazó tisztek és legénység közül egyet sem láttunk. Ezek csak elkísértek. Itt készenlétben állt megfelelő létszámú keret, a fogadtatásunkra. Marányi alezredes az élen, gumibottal, revolverrel, kíséző tisztek, altisztek, tisztések és egy csomó honvéd kíséretében megjelent az udvaron és csoportokra osztottak bennünket. A mi csoportunk, hatszázötven fő, kapott egy hadnagyot, Rozsnyayt pa-

rancsnoknak, egy Barcza nevű zászlóst helyettesnek és Császár főtorzsőrmestert szolgálatvezetőnek és még további tíz-tizenkét honvédegyént keretnek. Hétkor elindult a menet, Borból ki, a hegyek felé. Tartózkodási helyül egy harminc kilométerre fekvő tábort jelöltek ki, fenn a hegyekben. Találkoztunk az első munkaszolgálatosokkal, — az ősboriakkal, a három-ezer közül, akik már egy esztendeje kint voltak. Elképesztő látványt nyújtottak. Élő halottak, sárga csontvázak, kezük-lábuk tele sebekkel, a rézportól, a vitaminhiánytól, fekélyekkel, amelyek nem gyógyultak a tárnák körüli munkákban. Amint később megtudtuk, le a tárnákba zsidót nem engedtek, ott szerbek dolgoztak. A zsidók a felső földmunkákat végezték, meg sötét alagutakban, — napi tíz-tizenkét órai munkától beesett mellekkel, égő szemekkel tűntek fel itt is ott is, menetelő csapatunk előtt. Szánalom és borzalom fogott el valamennyiünket. Rongyosak, piszkosak, cipő vagy bakancs helyett fatalpú szandál a lábukon — és ruházatukon — elől és hátul rikító gyerekfej nagyságú csillag, odafestve letörülhetetlen festékekkel, megbélyegezve, biztos célpontnak az örök puszkacsövei számára, — halálra ítélték?! Sapkájuk mellett mindegyiknek a száma, fegyencszáma. Vigasztaltak. Rövidesen mi is így fogunk kinézni! Ne búsuljatok! Nehogy azt higgyétek, hogy a bakancsokat elhasználtuk, elvették tőlünk. A szeretetcsomagokat, amelyeket hazulról küldtek, nem adják ki . . .

Halálos félelem szállott meg bennünket. És mennünk kellett, előre, állandóan fel, hegynek, a bizonytalan sorsunk elé, ami most már mindegyikünkben kezdett bizonyossá válni. Öt-tízperces pihenőkkel hajtott bennünket a keret, a rekkenő hőségben, nehéz hátizsákjainkkal és csomagjainkkal, fel a meredek he-

gyekbe, a tüdőnk, a szívünk majd kiszakadt, a lábunkat már nem emeltük és egyik baraktáborot hagytuk el a másik után és még mindig nem az, nem a miénk. — Nyolcórái erőltetett menetelés után végre feltűntek baraktáborunk zöld faépületei.

Holtfáradtan roskadtunk le a tábor előtti tisztáson. Előttünk a szeges drótkerítéssel elkerített tábor. Hat-nyolc zöld fabarak, csinosak, tetszetősek, ablakokkal. Sokat nem láttunk belőle kívülről, de nem volt ijesztő. Tehát itt lesz a szállásunk. A drótkerítés mögött olasz hadifoglyok nyüzsögtek. Egyelőre még ők laktak bent. Néhány embere a Todt-szervezetnek a szélső barak körül, ennek a baraknak az ablakai mögött függönyöket is fedeztünk fel, — ez sokat sejtetett, a megkülönböztető jólét jelképe.

Elcsigázottan és szomjúságtól tikkadt szájjal ültünk hátizsákjainkon. Vízet! A baraktáborba senki be nem mehetett. Kulacsaink már régen kiürültek, tánakstalanul kerestünk segítséget. Fegyveres őreink közül kibujni nem lehetett. Mintha a korty víz utání olthatatlan vágyunk hangokra kapott volna, a tábor kapuján kilépett egy olasz hadifogoly, két vödör friss vízzel a kezében, — orvos volt, karján a vöröskereszt, kapitányi rangban — és odahozta elénk. Percek alatt elfogyott és a kapitány fáradhatatlanul hordta a vödörket, amíg a hatszázötven ember szomjúsága nem csillapodott.

A fegyveres keret teljes létszámban gyülekezett körülöttünk. Felsorakoztattak bennünket egymástól három lépés távolságban és azonnali agyonlövés terhe mellett tilos volt helyünket elhagyni, vagy akárcsak egymáshoz közeledni.

Hippis!

Ezt a műszót az Ukrajnát járt bajtársak dobták

a köztudatba. Magyarul: motozás. Valóban hippis készült.

— Akinék zseblámpája van — kiáltotta az egyik őrmester, — köteles beszolgáltatni az összes elemekkel és égőkkel. Figyelmeztetek mindenkit, hogy akinél a mostani beszolgáltatás után zseblámpát találunk, azt szigorúan megbüntetjük. A tábor területén zseblámpa használata egyébként is tilos! Aki bármiféle világosságot gyújt alkonyat után, az hadbíróság elé kerül, — kémkedésért, az ellenségnek való jeladásért. Jól jegyezzék meg: hadműveleti területen vannak, a halálbüntetés itt hamar kijár.

Két honvéd szedte össze a lámpákat. Dehogyan is tartotta volna meg bárki is. Ennél sokkal nagyobb gondjaink voltak: mit csinálunk, ha megtalálják nálunk a pénzt, az ékszert, az értéktárgyakat?! És ha most mindjárt elveszik a bakancsokat? Hogyan szedjük ki a belőlük rejtett pénzt?

Egyik bajtársnak sürgősen félre kellett menni. Szuronyos honvéd kísérte a bokrok közé.

Nincs kiút!

Az őrmester újabb szónoklatba kezdett.

— Mindenki felírja egy cédulára pontosan felszerelésének minden darabját, pénzét, értéktárgyait. A pénzt elvesszük, az aranyat, ékszereket, kivéve a jegygyűrűket, elvesszük. Fényképező gépeket, távcsöveket elveszünk. A cédulákat mindenkinek aláírásával kell ellátni. Utána kiterítik maguk elé pokrócaikat és minden tárgyuakat kirakják. Akinél bármit is találunk, ami a cédulán nem szerepel, megbüntetjük, de úgy, hogy többé nem lesz ember belőle. Ha mi ütünk... ott nem terem több fű. Ezt majd egyébként alkalmuk lesz bőven tapasztalni!

A parancsot teljesítettük. Kicsit megkönnyebül-

tünk. Ha nem vetköztetnek le bennünket, a hippis enyhébb formájával állunk szemben. Kiteregettük holminkat és megkezdődött a vizsgálat. A honvédek sorba vettek mindenkit. Több csoport dolgozott egyszerre. A szigorú rend, a három lépés távolságok lassan elmosódtak. Félóra múlva már formátlan tömeget alkottunk — és a megvizsgáláson túlesettekhez játszva juttattuk el rejtegetett értékeinket. Érthetetlen volt még akkor, miért engedték meglazulni a fegyelmet. Egyik honvéd odaállt hadnagyunk elé és jelentette:

— Hadnagy úr alázatosan jelenem az egyik zsidó kezembe nyomott ötszáz pengőt és azt mondta, ha átmentem a vizsgálaton, a fele az enyém lehet. — És átnyújtotta a pénzt. A hadnagy zsebrevágta, előhívatta a szóbanforgó zsidót, lehuzott neki egy hatalmas pofont és ezzel az ügy részéről befejezést nyert, folytatta a soronkövetkező átvizsgálását.

A pofont bajtársunk jól megérdemelte. Aki annyit nem látott, hogy itt mindenki azt rejtheti el, amit akar, — aki egy ismeretlen honvédet ilyen szolgálatra akar megnyerni az első órákban — az talán tévedésből került zsidók közé.

Közben besötétedett és a vizsgálatnak még a felén sem jutottunk túl. Abbahagyták. — Majd holnap folytatjuk, — jelentették ki egyszerűen. — Szedje össze mindenki holmiját és bevonulunk a táborba.

Mosolyogtunk is, nem is. Nem értettük. Mit akarnak ezek? Miért engedték el a gyeplőszárat? Éreztük, hogy itt valami nincs rendjén. Ezek próbára akarnak tenni bennünket.

A két legnagyobb barakba tereltek be. Roham. Közelharc a fekvőhelyekért. Faalkotmányok álltak egymás mellett, ezek voltak az ágyak, háromszemélyesek, egymás fölött. Porosak, piszkosak és rozogák,

a keresztdeszkák a legtöbből hiányoztak. Aki bírta, marta, egymás orra elől kapkodtuk el a fellelhető deszkákat, aztán kiterítettük a fekvőhelyeken pokrócainkat és tíz perc múlva mélyen aludt a két barakban a hatszázötven testileg elcsigázott, lelkiileg felizgalt munkaszolgálatos.

Másnap reggel folytatták a vizsgálatot, — akik az este nem kerültek sorra, kivitték poggyászukat a tisztásra, — természetesen azt hagyva a fekvőhelyeken, a többi bajtársnál elrejtve, amit akartak.

A baraktábor sok kellemes meglepetéssel szolgált. Külön épület állt a mosakodás és mosás fontos kérdéseinek megoldására. Csapok, rendes nagyvárosi csapok, ötven-hatvan darab a mosdóhelyiségben. És a csapokból ragyogó sugárban folyt a tiszta víz. A másik helyiségben tussok és mellettük a kazánház — fertőtlenítő berendezéssel egybekötve. Az egész tábor területén villany, — saját áramfejlesztővel, — meg kellett csodálnunk ezt a sok kultúrát, itt fenn a hegyek között, harminc kilométer távolságra emberlakta helytől. És a konyha! Óriási főzőüstök a legmodernebb kivitelben és a konyha mellett étkező helyiség, padokkal, asztalokkal! Munkaszolgálatos még ezidáig sem fedett helyiségben, sem ülő alkalmatosságon nem étkezett — otthon Magyarországon, — mosakodni pedig?! Ha egyáltalán volt lehetőség rá, legjobb esetben ököritató vályúból, vagy kút mellett saját laborból, — már akinek volt. Természetesen egy labor vízért, ha csak órákig nem akart várakozni, verekedni kellett.

Nem, lehetetlen, hogy ilyen elszállásolást adjanak embereknek, akiket meg akarnának ölni!

A raktárakban pedáns rendben álltak rendelkezésünkre ágydeszkák, a legkülönbözőbb szerszámok, üvegtáblák az esetleg hiányzó ablakok pótlására, tető-

anyagok a megsérült tetőzet kijavítására. Tizenöttagú német társaság lakott a táborban, mind a Todt-szervezet tagjai, két vezetővel: Katzenbeck-kel a főpallérral, aki a munkálatok vezetésével volt megbízva és egy táborparancsnokkal, aki a tizennégy ember és a leltár felügyeletét látta el. Ezek is a Todt-szervezet egyenruhájában.

Az olasz hadifoglyokat elszállították, tovább néhány kilométerre, ugyanilyen táborba és mi nekilátunk a barakok rendbehozásának, takarításának. Négy barakot kaptunk, úgy, hogy mindenkinek jutott rendes fekvőhely, délutánra már valamennyien megtisztálkodva, megborotválkozva, felfrissülve pihentünk ágyainkon, — hátizsákjainkból kirámoltunk, fekvőhelyünkön, fejnél, lábnál, oldalt szépen, kényelmesen elhelyeztünk mindent, kenyeret és cipőkenőcsöt, hazai lekvárokat és szalonnát vizes törülköző mellett, bakancsot és csajkát, borotvakészletet és minden egyéb értékeinket, — szögeket vertünk a fejünk fölé a falba, kis polcokat rögtönöztünk, zsineget húztunk ki, szintén a fejünk fölött a kimosott fehérneműk szárítására, munkaszolgálatos számára álomszép kényelem és elhelyezkedés...

Délután adminisztráltak bennünket. Egyik asztaltól a másikig vándoroltunk és mondtuk be személyi adatainkat. Egyik helyen a magyar keret, másiknál a todtisták, aztán a magyar keret, — nyilatkozatot kellett aláírnunk, hogy tudomásul vesszük: szökés, vagy szökési kísérlet halálbüntetéssel jár, — aztán megint a németek, itt már egy vasútépítő vállalat könyveibe vezettek be bennünket. Itt tudtuk meg, hogy vasúti földmunkák elvégzésére hoztak ide bennünket, amit egy német cég vállalt a Todt-szervezet kebelében, azt is megtudtuk, hogy mi most már a

német cég „alkalmazottai“ lettünk, — fizetés is jár — a magyar kincstár kapja kézhez, fejenként és naponként egy pengő, meg természetesen az ellátás. Továbbá közölték velünk, hogy október végéig kell a munkát befejezni, utána a cég magával visz bennünket oda, ahol a cég munkát vállal, esetleg Magyarországra, esetleg Németországba, vagy máshová.

Nem, ez nem halál torka. Ezek valóban emberként kezelnek itt bennünket — és október végén meggyünk haza, — haza! Vagy legalább is vissza, ki Szerbiából. Addig meg a háborúnak is vége lehet...

Csak a sárga, festett elől-hátul csillag, a fegyverszámok, a bakancselvétel nem illett be ebbe a szép miliőbe. Nem akartunk rágondolni, bízni akartunk, — talán velünk nem is akarják megtenni!

Aztán sorakozót rendelték el parancskiadásra.

A hadnagy úr beszédet tartott:

— Jól tudják, ezt a háborút a maguk fajtájának köszönhetjük! — Így kezdte.

A nagy bizakodásnak egyszerre vége szakadt. Ebből a beszédből megtudtuk, hogy magyar parancsnokság alatt állunk és azért hoztak ide, hogy a németeknek dolgozzunk. Kisvasutat építenek Bor és Belgrád között. Reggel átadnak a todtistáknak, azok csoportokra osztva visznek ki a munkahelyre. Engedelmeskedni tartozunk, mert a todtistáknak joguk van megfenyíteni, sőt fegyverüket is használni. Panasz esetén egyébként megbüntetésünkről a magyar parancsnokság gondoskodik. A legenyhébb büntetés két óra kikötés, ismétlődő esetben ennek megfelelő fokozás, kétszer két óra — esetleg harminc napon át, a munkából való bevonulás után. A botbüntetés szintén rendelkezésére áll a parancsnokságnak és állnak még egyéb módszerek is rendelkezésre, amelyekkel jobb

ha nem ismerkedünk meg. A szabotálókat főbe lövik. A szökést, szökésre szövetkezést halállal büntetik, de halállal büntetik azt is, aki a szökésről előzetesen tudomást szerezvén azt meg nem akadályozza, vagy nem jelenti. — Maguknak zsidóknak — folytatta a hadnagy úr, — csak egy kötelességük lehet: dolgozni, dolgozni és dolgozni! Megfeszített erővel, hogy bizonyíthassák, jóvá akarják tenni bűneiket. A háború győzelmes befejezése után kilátásuk lehet aztán arra, hogy családjukkal találkozassanak...

Hogy találkozassunk?... Nem azt mondta, hogy hazamehetünk, hogy visszakapjuk otthonainkat, — hogy értette ezt? Mit akart ezzel mondani? A zsidók kitelepítésére gondolt talán? Szamárság. Az ember hajlandó itt egy szürke kis hadnagyocskában mindenható sors-irányítót látni... pontosan annyit tud, mint mi, vagy még kevesebbet... — Vigasztaltuk magunkat, magyaráztunk a szavait, lehetőleg a szánk íze szerint, lehetőleg úgy, hogy ne kellessen az ismert német receptre gondolni, dolgoztatni a zsidót, amíg dolgozik, ellátni, hogy éppen csak annyi kalóriát és vitamint kapjon, amennyit a munkában elhasznál, — aztán átveszi az SS vagy a Gestapo...

SS nincs Borban, — állapítottuk meg. Főleg tiszták, ezeket láttuk az úton idefelé mindenütt — és lenn Borban néhány katonát, a Wehrmachtból. — A Wehrmacht?! Az nem gyilkol, az katona, — a német katona a hadviselés ezt a válfaját nem ismeri — és egyesek közülünk elkezdtek lelkesedni a német katonáért. — Na és itt van még a magyar keret! Hát ezektől csak nem kell félnünk! Hogy a hadnagy így beszél? Ez csak katonai erély meg ijesztgetések, — ők gyilkolnának le bennünket?! Nevetséges. Ezeknek el kell velünk számolni. Ezek minden emberért felelősek,

— katonai alakulat vagyunk, létszámba véve, — nem is szabad ilyesmire még csak gondolnunk sem! Ezek inkább még megvédenek bennünket, ha arra kerülne a sor, hogy a németek...

— De van itt Feldgendarmerie is! Lent Borban! Láttuk idejövet, eljöttünk a laktanya előtt!

— Feldgendarmerie! Jó jó, de nem SS.

— De, az ugyanaz, — mondta az egyik ukrainás.

— Az nem ugyanaz! A Feldgendarmerie az ugyanaz, mint a Gestapo.

— Hogy mondatsz ilyet! Oroszországban is úgy volt, hogy ha elfoglaltak egy helységet, előre ment az SS. Ezek tisztogattak. Ezek lőtték agyon a zsidókat. Utánuk bevonult a Wehrmacht. A Wehrmacht a zsidóságról semmit sem tudott.

Sorakozó vacsorára!

A hatszázötven ember aránylag elég gyorsan megkapta a vacsorát, valami levesfélét, volt abban mindenféle. Csőtészta, gersli, zabpehely, — zsír? — az nem volt. — Olajjal főznek — mondta az egyik. -- Dehogy olajjal, a németek margarinnal főznek, — mondta a másik. — Ördögöt! Vajjal, — szólt bele a harmadik. — Hogy valóban mivel készült, megállapítani nem lehetett. Megettük, mert éhesek voltunk — és a csajkákat egy kevés hideg vízzel tökéletesen szárazra és tisztára öblítettük ki. A németek rejtélyes zsidóadéka nem okozott mosogatási gondokat.

Kilenc órakor takarodó. Ki elment még előbb mosakodni, ki még kimosott egy-két piszkos ruhát, volt aki borotválkozott, cipőt tisztított, — aztán lefeküdtünk és csak arra gondoltunk, ami jó volt: volt fedél fölöttünk, volt mindegyikünknek egy hatvan centiméter széles és két méter hosszú fekvőhelye, birodalma, amit sajátjának nevezhetett, — lehetett mosni,

mosakodni, — kenyeret is kaptunk, 60 dekát egy napi fejadagnak, korpás, sötét furcsa valami volt, mindegy, meg lehetett enni, — egyelőre még majdnem mindenkinek volt valami kevés hazaija, szalonna, sajt, szardinia, lekvár, — majd csak lesz valahogy . . .

Másnap, vasárnap előjöttek a todtisták és felosztottak munkacsoportokra. Nyolc-tíz csoport alakult, egyik favágásra az erdőben, a másik földkitermelésre és talicskával való elhordásra az épülő vasúti töltésekhez, a harmadik ugyanerre, csak nem talicskával, hanem sineken járó csillékkal, a negyedik állványépítésre — és így tovább. Már türelmetlenek is voltunk, már szerettük volna elkezdeni a munkát, — milyenek lesznek a németek? Eddig semmi veszélyeset nem árultak el. A magyar keret állította fel a csoportokat, úgy ahogy a németek kívánták, amennyi embert ők egy csoport részére előírtak. Holnap reggel félhétkor indulás, hétórára kint kell lenni a munkahelyen. Munkaidő tizenkettőig, egy óra ebédszünet, — ökrös szekerek hozzák ki minden csoportnak az ebédjét, — munka hat óráig, aztán bevonulás.

Ki lehet bírni, ez aztán igazán nem valami különös . . .

A fehérszalagos bajtársakat külön állították. Ezek voltak a kikeresztelkedett zsidók, meg a félvérek, a zsidó származású keresztények és azok a kikeresztelkedettek, akiknek őskeresztény feleségük volt. Az egyik barakot kinevezték fehér baraknak, ide vonták össze az összes fehéreket, — a sárgák, a sárga karszalagosok, a zsidók maradtak a többi három barak lakói. Elsősorban a fehérekből választották ki a belmunkásokat: cipészek, szabók, asztalosok, — egyéb iparosok, irodai szolgálatosok, fürdőkezelők, — minden szakmának ki volt már jelölve a műhelyhelysége,

— egész kis város, rendezett társadalmi élet . . . — berendezkednek tökéletesen.

De meddig? Mennyi időre szól ez a berendezkedés?

Főleg a fehérszalagosokból jelölték ki az egyes munkacsoportok felügyelőit is, a todtisták helyetteseit.

A fehérek és sárgák rivalizálása ezzel kezdetét vette.

Éhesek voltunk. A reggelire szokásos katonai feketével kellett kitartanunk délig. Pótoltuk egy kis hazaival. Aztán az ebéd. Ismét a keverék, ami előző este, azzal a különbséggel, hogy most sűrűbb volt. Most főzelék volt.

Az éhezés, a pénztelenség, a tanácstalanság komor felhői vetették előre árnyékukat. És a cigaretta? Mit csinálunk, ha elfogy az a kevés, ami még a hazulról hozottból megmaradt? Se pénzünk, sem pénzzé nem tehattünk semmit, mert kikötés terhe mellett tiltották meg, hogy bármit is eladjunk, mert ha a listán felsorolt holminkból bármi is hiányozni fog, vagy „el fog veszni“, akkor . . . És kinek is adhatnánk itt el? A hegyeknek? Ki hozna érte cigarettát, dohányt?

Estére minden baraknak napost kellett állítani. Kilenc óra után éjfél után egyóráig ez ügyelt a barakra. Felelős volt a rendért, tisztaságért, felelős volt azért, hogy mindenki a fekvőhelyén legyen — és ha valami rendkívüli eset fordul elő, — tűz, baleset, — azonnal jelenteni tartozott az őrségnek. Egy órakor lefekhetett, de előbb fel kellett költenie a helyettesét, az ügyeletest, ez vette át a szolgálatot, reggel ötig, ötkor ez ébresztette a barakot — és azután a napossal együtt kivonultak ők is munkára. Minden este új napos és ügyeletes került szolgálatba, mindenkire rákerült a sor, úgy ahogy a fekvőhelyek álltak.

Kilenc óra után néhány perccel megjelent a szolgálatvezető főtörzsőrmester. Cigányképű, vad kinézésű borzas ember, negyven év körül, mellen csörgött a sok kitüntetés. Hadart. Éles, kaszárnyai ordítózásokhoz szokott torkán süvöltve törtek ki a hangok, — de oly sebesen és oly káotikusan hadart, hogy eleinte azt hittük nem is magyarul beszél. Pattogva adta ki az utasításokat: kilenckor mindenki alszik! Lámpa nem ég! Szemét a földön nincs, ruhák nem lógnak sem a falon, sem ágyakon! Cipők, bakkancsok nem lehetnek a földön! Mindenért a napos felelős. Éjszaka folyamán többször fog ellenőrizni. Amint belép: a napos eléje pattan és jelentkezik, az előírással katonai jelentkezéssel: főtörzsőrmester úr! Iksz Ipszilon munkaszolgálatos, mint az ilyen és ilyen számú barak naposa alázatosan jelentkezem. Nyugvó létszám ennyi és ennyi, szolgálat egy, hiányzik ennyi és ennyi. Egyben alázatosan jelentem szolgálatom ideje alatt különösebb esemény nem történt! Aztán folytatta: „A tábor területén takarodótól ébresztőig kint járkálni tilos“! Fegyveres őrszemek járják a területet és joguk van felszólítás nélkül beelőni abba, akit meglátnak. Akinek éjjel W. C.-re kell menni, az megáll a barakajtóban és hangosan jelenti: „Őrség alázatosan jelentem W. C.-re megyek!“ Ha visszajön újból hangosan kiáltja: „Őrség alázatosan jelentem a W. C.-ről jövök!“ Jó hangosan, mert a sötétben nem lehet tudni merre tartózkodik őrszem és ha netalán távol van és nem hallja: a felbukkanó alakba beelő.

A főtörzs úr mégegyszer elismételtette a szöveget. Azután a baraknak kellett ismételni kórusban. Még egynéhányszor. — Valaki nagyon mulatságosnak találta a dolgot, elnevette magát. — Melyik volt az?! — Nem jelentkezett senki. — Ha nem jelentkezik azon-

nal, az egész barakot kiköttetem! — Erre már leszállt fekvőhelyéről az illető. — Én voltam! — Jöjjön közelebb édes fiam! — Közelebb ment. — Még közelebb! — Odament egészen a főtörzs elé. Villámgyors hatalmas pofont kapott.

Nem volt kedvünk tovább nevetni.

Reggel felvettük a szerszámokat. Csákányokat, lapátokat, ásókat, fűrészeket, baltákat — és csoportonként kivonult a tábor, kiléptünk a szöges drótkerítés kapuján.

Annyit megtudtunk, hogy száznoleven kilométerre voltunk Belgrádtól. Az országúton egyenesen... Semmi mást. Hegyek körülöttünk, sűrű erdők, völgyek... hol vannak a partizánok? Milyen egyszerű volt Pesten elképzelni: átszökni Szerbiába, ott azután csatlakozik az ember Titoékhoz... — Hát most itt voltunk Szerbiában. Csatlakozni a partizánokhoz? Hol, merre keressük őket? Egy lépést sem lehetett tenni a kiszabott úton túl. Hová? A rengeteg erdő és hegy között ki tudná azt megmondani.

— Pedig innen meg kell szökni, — mondták egyesek. Nem várhatjuk meg, mint az ökör, amíg vágóhídra visznek bennünket. — Mindenki érezte, hogy ez az igazság. De ki merne nekivágni az ismeretlennek? Napokig bolyonghatna az ember a hegyek között, míg esetleg valami tanyára, vagy falura bukkanna... akkor is, kérdés: a szerbek hogyan viselkednének velünk szemben?

— Ez nem kétséges! — mondták egyesek. A szerbek nagyon jól tudják, hogy bennünket a németek épp úgy üldöznek és elnyomnak, mint őket!

— Ez valószínű! De esetleg, amíg az ember megérteti magát, ha ugyan a kézzel való mutogatással

sikerül, kérdés nem repül e előbb a fejsze, vagy bicska? . . .

— Lőfegyverük biztos, hogy nincs! Itt Szerbiában a lakosság kezében ilyesmit nem hagytak a németek. Csak a partizánoknál van fegyver, ezek meg a hegyekben élnek.

Aztán nem beszéltünk szökésről.

Néhány napig aránylag csendesen és eseménytelenül éltünk. Egyik este, bevonulás után azonnal sorakozót rendeltek el. — Parancskihirdetés!

Még éjjel sem hagyják az embert békében, — nem elég, hogy reggeltől estig dolgozunk, ezt a pár órát sem hagyják nyugton eltölteni, amit magára fordíthatna az ember . . . — és a sorakozó sehogysem akart kialakulni, kavargott, hullámzott a hatszázötven főnyi tömeg.

— Áz ányád!!! — ordított fel valahol a tömeg elején a főtörzs éles hangja. — Áz ányád!!! — üvöltötte torkaszakadtából — és valami különös felhördülés hangjai hallatszottak a tömegből.

A főtörzs pofozni kezdte a körülötte lévőket. Akit csak elért.

Halálos csend állt be. A sorakozó mozdulatlanul állt már, a főtörzs végigrohanta az oszlopot. Aki megmozdult pofont kapott. — Áz ányád büdös zsidó! Nem tetszik valami talán?! Melyik nyomorult zsidónak nem tetszik valami?! Szóljon csak . . . újabb pofon, — valami megmozdította a fejét. Pofon.

A hadnagy megérkezett parancskiadásra.

— A legsúlyosabb visszaéléseket látom léptenyomon . . . — kezdte.

Tanácsstalanul álltunk, — egymásra nézni nem mertünk, de mindenki érezte: valami kezdetét vette, valami, amit sem megakadályozni, sem aminek alkal-

mazkodással elejét venni nem lehet . . . eszünkbe jutott, hogy bevonuláskor a munkából azzal a hírrel fogadtak bajtársaink, akik belső munkára voltak beosztva és így egész nap itthon voltak a táborban, hogy dél előtt itt volt látogatóban az „ales.“ Az alezredes. A bori munkaszolgálatosok, a baraktáborok mindenható parancsnoka, életünk és halálunk ura. Személykocsijával látogatta időnként a hegyi táborokat. Suttogott róla a hír, a néhány itt töltött nap alatt is eljutott hozzánk a hír, hogy az „ales“ zsidófaló. R.-H.-nak tartottuk. Rémhírnek, ahogy ezt rövidítve neveztük. Tehát mégsem „erhá“ . . .

— A legsúlyosabb panaszok érkeznek hozzám — folytatta a hadnagy, — nahát én majd megmutatom maguknak! Tudunk mi másképp is beszélni! Züllött, fegyelmezetlen társaság! Banda! Banda!!! A reggeli kivonulás úgy történik, mintha csorda indulna el! Kint a munkán lazsalnak! A németek panaszt emelnek nap, mint nap! Az étkezések kiosztásánál úgy viselkednek mint az állatok! . . . Hát mit gondolnak tulajdonképpen? Mit gondolnak! . . . Hol vannak? Othon vannak?! A Rombach-utcában?! A Dob-utcában?! . . . A Zálinál vannak?!

És sorba adta ki a parancsokat: az étkező helyiségeket ezentúl zsidó nem használhatja. Zabálják meg kint állva az udvaron! A mosdóhelyiséget csak reggel ébresztőkor lehet használni és este lefekvés előtt félórát. A munkán a fehéreket teszi felelőssé elsősorban a lazsalásért. Amelyik fehér munkafelügyelő azonnal nem jelenti a legkisebb szabálytalanságot, azt kötik ki legelőször! — Egyébként már vasárnap módjukban lesz tapasztalni, hogy a bűnösök megkapják méltó büntetésüket! Azután még néhány parancs és „bűn“ felsorolása — és a hadnagy úr lelépett.

Záli! A Dob-utcában! A Rombach-utcában! — Megdöbbenve állt továbbra is mozdulatlanul a sorakozó. Hát szóval itt ez a hangnem!? A hadnagy úrnak tehát ez a véleménye a családjunkról, asszonyainkról, gyermekeinkről, akikért élünk, élni akarunk és akikért semmilyen szenvedés nem sok nekünk. Akiknek a fényképeit a szívünk felett hordjuk — és nem múlik el nap, óra, hogy elő ne vegyük, hogy ne mutogassuk egymásnak, nézd csak ez a feleségem, nézd ez a fiam, nem azért modom, mert az enyém, de . . .

Sokak szemét elöntötte a könny. A tehetetlen düh, a lázadás dühe . . . nem hadnagy úr, ezt nem fogjuk elfelejteni . . .

Szóval vége az „emberi“ étkezésnek, — asztal, szék csak álom marad . . . Vége a tisztálkodási lehetőségnek, hatszázötven ember a szűkreszabott idő alatt nem tud megmosakodni, taposni fogják egymást. És a mosás? Fehérnemű mosás? Mikor végezzük el azt? . . . És a fehérek. A legtöbb eddig is igen kellemetlen felügyelőnek bizonyult. Különállónak tekintették magukat már eddig is, hajtottak kint a munkán, sokszor jobban, mint a németek. Feltették kiváltságos helyzetüket, a mi bőrünkön igyekeztek állásukban megszilárdulni . . .

A főtörzs lépett a sorakozó elé.

— Száz ember a konyhához! Babot tisztítani! Oszolj!

A száz ember nem rohant elég gyorsan a konyhához, az „oszolj“-ra nem ugrott elég katonásan szét a tömeg, — hatalmas pofonok zúdultak jobbra-balra, — futott ki merre látott, fiatalok, tizennyolcévesek és negyvenkétesek, családosak egyaránt. Riadtan húzódtunk meg a barakokban . . . Istenem! Asszonyaink, gyermekeink ha ezt látták volna! A férjüket,

a vezetőjüket és urakat az életben, az apukákat, az édesapukákat, akik a leghatalmasabb és legerősebb emberek a világon, akiknek a térdén lovagolva és a mellükhöz bújva olyan jó, olyan biztonságos és védett... — Voltak, akik felháborodva tárgyalták az eseményeket, voltak, akik szótlanul feküdtek helyeiken, ruhástól, bakancsostól — plafonra meredt szemmel és sápadt arccal.

Vasárnapra mindenkinek le kellett vágatni a haját kopaszra. Megindult a tülekedés a borbély bajtársak körül. A bajtársak 20 dinárt kértek fejenként. Honnan? Hol lehet itt dinárt kapni? — És csodálatosképen már akadtak, akiknek volt a zsebükben dinár. — Legtöbbje tanácstalanul állt.

Takarodó után csörögve, teljes érdemrend sorozatával megjelent a főtörzs. A napos eléje pattant és elkezdte a jelentkezési szöveget mondani. A főtörzs közbevágott:

— Gyujtsa fel a villanyt!

A napos szaladt a kapcsolóhoz. Aztán újból odaállt eléje és folytatta a jelentkezést. A főtörzs megint közbevágott:

— Jöjjön csak ide édes fiam!

A napos közelebb lépett.

— Egészen közel édes fiam...

A napos egészen közel állt. Zumm. — Hatalmas pofon. A napos védőleg arca elé emelte karját. Zumm. A másik pofon, a harmadik... a negyedik.

— Ugye tudja édes fiam, miért kapta?

— Alázatosan jelentem nem.

Zumm... újabb pofon...

— Most már tudja, ugye?

A napos félénken felelt, elcsukló hangon:

— Igen...

— Hát miért kapta? Na? Édes fiam?

A napos hallgatott.

— Majd édes fiam megtanulja ugye, hogyan kell szabályosan jelentkezni! Majd megtanulja édes fiam!

— Vasárnap kihallgatásra jelentkezik!

Aztán kilépett a barakból.

Sokáig találgattuk mi lehetett a hiba a jelentkezésben. Egyikünk sem tudta megmondani. — Félve gondoltunk a napra, amikor ránk kerül a sor a naposi szolgálatban.

A megpofozott napos — matematika és fizika tanár — égő arccal állt nekitámaszkodva a barakajtónak és nézett ki a sötét éjszakába.

Negyedóra múlva már aludt mindenki. Éjjel itt-ott félálomban hallottunk egy-egy hangot: őrség alázatosan jelentem W. C.-re megyek ... itt-ott meg kellett fordulnunk egyik oldalunkról a másikra, mert csontjaink fájtak a kemény fekhelytől, — itt-ott felmotoszkált ágyán egy-egy bajtárs, aki a bolháktól és poloskáktól nem tudott aludni, — aztán mégis csak reggel lett. Öt óra, ébresztő.

— Ébresztő! Fel! — Kiáltotta az ügyeletes. Versenyfutás indult meg a mosdó felé. Egymás hegyén hátán benn a mosdóban az emberek. Ötven-hatvan embernél több nem tudott megmosakodni a szűkre szabott idő alatt, azok is taposták lökték egymást, ruhák-sapkák lesodorva a földre, pocsolyába, tapostak rajtuk kíméletlenül. — Sorakozó reggelire.

A reggelinél hamarosan kiderült, hogy a többi barak naposa is átesett az este a tűzkeresztségen. A fő-törzs mindenütt pofozott. Még a fehérbarakban is. Volt akit ugyancsak a szabálytalan jelentkezésért, másikat azért, mert az egyik ágy alatt nem volt „rendesen“ kisöpörve, a harmadikat, mert az egyik ágy két

centivel kijebb állt, mint a másik, — mi több: éjjel egy órakor is sorra járta a barakokat és az akkor szolgálatba lépett ügyeletesekkel kezdte el a procedúrát. — Ez alól a mi barakunk — isteni véletlen folytán — az éjjel kivétel volt.

Kivonultunk munkára. Megkönnyebbülten lélegeztünk fel — a kapunál a főtörzs még kiosztott néhány pofont — „néhány ányád bűdös zsidó“ — akit éppen elért, — de végül mégis csak kin voltunk és estig legalább megszabadultunk ettől a megszégyenítő két-ségbeejtő „katonai“ bánásmódtól.

Innen meg kell szabadulni! Meg kell szökni, — hangzott az általános panasz, — mindegy, bármi áron, még ha elfognak akkor is, meg kell kockáztatni — akár mint szökevényt lőnek bennünket agyon, akár néhány hónap múlva, a munka befejezése után végeznek ki bennünket a németek! — Át kell jutni a partizánokhoz! — De merre vannak? Azt mondják ezen a környéken nincsenek Tito-partizánok. Csak csetnikek. Mihajlovicsék. Ezek pedig jóban vannak a németekkel. Mihajlovics és Tito ellenségeskednek. Előbbi királypárti, utóbbi kommunista. A németek pedig értenek hozzá, hogyan használják ki a maguk javára mások ellenségeskedését. Ők látják el fegyverrel a Mihajlovics embereit, meg lőszerrel — ennek fejében ezek nem zavarják a németek fennhatóságát. Azután itt vannak a Nedics katonák. A hivatalos kormány katonasága. Ezek is együtt dolgoznak a németekkel. Ezeknek a kezére sem ajánlatos kerülni...

Reménytelen, kilátástalan volt a helyzet. A helyi viszonyokról, az itteni állapotokról rendszeres tájékoztatókat kaptunk. Az országúton állandó volt a teherautó forgalom. Ezek látták el a bori központból élelemmel és anyagokkal a hegyi táborokat. A soffőrökön

kívül mindegyik autó meg volt rakva bajtársakkal, lentről Borból, azok közül, akik már egy éve voltak itt, a lerongyoltak, a sárgacsillagosok közül.

A sárga festett csillag, mellen és háton! Megkapjuk-e mi is? Hátha kimaradunk... Talán már nem kapják meg azok, akik most kerültek ide... Ugy féltünk ettől a gyalázatos festési művelettől, mintha a halálunkat jelentette volna. Lidércként ült a lelkeken — és minden este, amit megúsztunk fellélegezve nyújtottuk ki fáradt tagjainkat vackainkon.

A bori kocsikísérő bajtársakkal itt-ott alkalmunk volt beszélni. Elmondták, hogy Borban a bánya körül, az alagút munkálataiban sok baleset éri a fiúkat. Naponta fordul elő kéz vagy láb baleset, — csille, villany-mozdony-gázolás, — becsüljük meg magunkat itt fenn, mert azok 12—14 órát dolgoznak naponta és betegek mind. A rézpor, az egészségtelen munka a tüdőket támadja meg. Az egy év óta tartó éhezés vitaminhiányt okozott a szervezetekben és, ha valaki megsérül, a sebe nem gyógyul, fatalpakon járnak egy éve, mindnek sérült a lába. A nehéz talajon a fatalp feltöri a lábakat és a sebek nem gyógyulnak... Adjunk hálát az Istennek, hogy itt vagyunk fenn, mert lent Borban háromezer embert zsufoltak össze egy táborban, a Berlin-táborban. Itt naponta átlag 200 embert kötnek ki. Itt naponta teszi tiszteletét az ales... itt naponta szöknek meg emberek és csak nagyon kevésnek sikerül. Akit elfognak átadják a Gestaponak, a Feldgendarmerienek. Lent Borban a háromezer Berlin-tábori ember nagyrésze alagútépítési munkát végez. Robbantások egymás után, süketen a detonációktól, vakon a szemükbe hulló törmeléktől annyi kíméletet sem kapnak, hogy megvárhatnák a robbantások után a meglazult föld leomlását. Szünet nélkül hajtják őket,

szüntelen életveszedelemben a lehulló omladékok között és csillék robognak mellettük a keskeny alagútban, amik mellett csak legugolva tudnak meglapulni, hogy el ne gázolják őket, csaknem hasalva, az alagút fala és a csillék lefelé keskenyedő oldala között. Erre a munkahelyre szokták hozni a súlyosan bűnös szerbeket, azokat is legfeljebb 4 hónapra, a legszigorúbb büntetésképen. És itt dolgoznak több mint egy éve már a zsidó munkaszolgálatosok nappali és éjjeli turnusokban, verések, rugdosások és szüntelen szidalmazások közt és néhány órai pihenőjük alatt álmukban riadoznak és kiabálnak, — robogó csillék és zuhanó földtömegek víziói és halucinációi bomlasztják meg ezeket az agyvelőket, amelyek közül ki tudja hány termett zseniális alkotásra, meglátásoknak és érzelmeknek a művészetek nyelvén való interpretálására, a társadalmi együttélés problémáinak ihletett megoldásaira, — felfedezésekre, feltalálásokra, új tudományok felkarolására, tisztos polgári munkákra, szerezetre, szerelemre, örömmre-vágyra, — Istentől adott emberi és emberies sorsra.

És akik fenn dolgoznak a nappali, földfeletti munkálatokon, az úgynevezett Tagebau-n, ahol hatalmas lépcsőzetekben fejtik le a hegyeket, hogy a földgyomrában elrejtett rézérchez minél több tárnát nyithassanak, — egy-egy lépcsőn vonatok, emeletes nagyságú villany és gőzbaggerek hordják el a hegyet, kíméletlenül magukba temetve és halálra gázolva a legcsekélyebb vigyázatlanságot elkövető munkaszolgálatost, aki nyáron a negyvenfokos hőségben és a köveken viaszosító napfény izzó poklában megszállva, vagy télen a húsz-huszonöt fokos fagyban, velőtrágó szélviharban megdermedve nem tudott kitérni a technika szörnyeinek halál-csápjai elől. Balesetek, sú-

lyosak és halálosak, — bajtársak, akiknek Borba kellett jönniük, hogy temetőt találjanak, bajtársak, akiknek Bor vette el testük épségét, lábukat, kezüket, tüdejüket, szívüket... És a jutalom: a híg levesek, az ütlegek, a kikötések, a sebek és az oktalan, fenevad pribékek, akiknek még a szilveszteri multságuk is abból állt, hogy borgőzös szobájukba hozattak húsz-huszonöt agyongyötört zsidó munkaszolgálatost, külön újévi ütlegetésekre és rugdosásokra, — igazi emelkedett hangulatú mulatozásukra.

Az elpusztult bajtársakat eltemették és a bajtársak szeretete sírjukra írta: a hazáért. Annak a bajtársnak a sírjára, akinek bélhurutját még délben nem ismerték el a megfélemlített zsidó orvosok és kihajtották munkára. Estére bebizonyította, hogy nem szimulált. Meghalt. A hazáért. A haza mártirjaként. A haza mártirjaként halt meg az a fiú, aki addig szimulálta gyomorfekélyét, amíg gyomor perforáció adta meg szenvedő testének a kegyelemdöfést. És 1944 március 19 után az alezredes, Marányi úr, az ales letöröltette a szót. Zsidó nem hal meg a hazáért. Meggyalázta még sírjukban is azokat a hősokeket, akiknek német igában kellett életüket oktalanul feláldozni. Az orvosi rendelőben állandó pofozó ember áll, aki a kijelölt félkörön túllépőket, a szenvedésükre és kínjaikra enyhülést keresőket pofozza ki a rendelőből, akiknek lábukat marta csontig a fatalp, akiknek tüdejét mérgezték meg az alagút halálos gázai, akik a híg moslék levestől a végletekig legyengülve a szemétre dobott rothadt krumplik között kerestek élelmiszer pótlást és megrontották gyomrukat, megfertőzték beleiket. — És az ales buzdította a keretet. Kuglipályát építtetett nekik és megnyitó beszédében meg is okolta miért. Szórakozás képen és enyhülésül azért a sok vesződésért, amit a

keret tagjainak ettől az ocsmány zsidó bandától nap mint nap kell elszenvedni . . .

A beszélgetéseket soha nem folytathattuk a Berlin-tábori fiúkkal, soha nem tudtunk eleget meg tőlük, mert őrünk csakhamar szétzavartak bennünket. Pedig de sok beszélgetnivalója volt mindenkinek. Mindenkinek volt egy barátja, rokona ismerőse, akiről tudta, hogy Borba került, akinek így akart üzeni, vagy üzenetet kapni. A bori fiúk sokat ismertek és vállalták a postás szerepét, megígérték, hogy utánanéznek. Lehetetlenség 3000 ember közül mindenkit ismerni, még egy esztendő után is. Itt fenn, a mi táborunkban csak 650 ember volt és sosem ismertük meg egymást mindannyian.

A munkahelyeinken naponta egyszer megjelent ellenőrző körútján a főpallér. A todtisták vezetője. Furcsa buldogképű, tűskéshajú figura volt. Shortot hordott ő is, mint a legtöbb todtista nyáron. A shortot az övön kívül nadrágtartó is tartotta. Még lila zokni is volt rajta zoknitartóval. A todtisták nagyon respektálták. Ő volt a „Chef“. — Der Chef kommt! — adták hírül az első csoportok. Ilyenkor maguk a todtisták irányították a munkát, állítottak be minden embert személyesen. — Nur nicht sitzen! Csak nem leülni! A Chef erre nagyon kényes, dolgozzon mindenki erősen, majd ha elmegy, megint lehet egy kicsit kényelmesebben — mondták maguk a todtisták.

Lehetetlenség, hogy egy-két percre néha le ne ülünk. Megszerveztük a figyelőszolgálatot. Ha todtista tűnt fel a láthatáron, vagy valamelyik bajtársiasságot nem ismerő fehér közeledett, a jelszó volt: Ödön! Ha a Chef jött: Nagy-ödön! — Ödön nevű bajtárs a környéken nem volt és így félreértés nem történhetett, a

jelszó elhangzott és pillanat alatt mindenki állt és szerszámmal a kezében dolgozott.

Öt orvos volt a táborunkban. Kettőt bent tartottak, az orvosi rendelőt látták el. Kohn dr. és Tauber dr. Naponta egyszer lehetett náluk jelentkezni, ha valakinek valami baja volt. A másik három kivonult velünk a munkahelyekre és elsősegélyben részesítették a rászorultakat. — Orvos! Orvos! — elég sűrűn hangzott fel a kiáltás a völgyekből letről, vagy a dombokról fent. Baltacsapások lecsúsztak kézre vagy lábra, fáiönkök zúdultak a favágásnál a rosszul helyezkedőkre, föld omlott a földet csákányozókra, kisiklott csillék, meredek lejtők, vigyázatlanságok okoztak kisebb-nagyobb baleseteket. Orvosaink rohantak egyik helyről a másikra, vitték kis kötszeres táskáikat, alig értek egyikhez, már hangzott a kiáltás valahonnan messziről: Orvos! Orvos! — fáradhatatlanul szaladtak oda és igyekeztek enyhülést, megmentést vinni a bajtársaknak.

Amióta itt voltunk még nem múlt el nap eső nélkül. Amíg a talaj nagy esőtől, vagy órák hosszát tartó kisebb esőtől annyira át nem ázott, hogy a földmunkát folytatni nem lehetett: kint kellett állni és tovább dolgozni. Bőrig áztunk minden nap, többször is naponta, amíg jött a parancs: leállni. Fedett hely egyébként sem akadt. Elbújtunk, ahová tudtunk. Faláda, egy-egy földkiszögelés alá, a legtöbb nem tehetett mást: állt és ázott.

Mégis inkább vállaltuk ezt, mint bent a tábort. Hat órákor délután, munkabefejezéskor senki sem sietett sorakozni haza. Undorral gondoltunk a benti fogadtatásra.

Aki azt hitte, hogy este bevonulás után pótolhatja a reggel elmaradt mosakodást, tévedett. A főtörzs min-

dig talált részünkre valami kellemes meglepetést. — Parancskiadásra sorakozó! — és felolvasták minden nap, mi vár arra, aki szökni próbál. Utána a konyhához: krumplit hámozni, répát tisztítani. Természetesen pofozással. Soha nem mozgottunk elég gyorsan, soha nem voltunk elegenden, akik a konyhamunkára jelentkeztek... Az anyád, бүдös zsidó!...

A belső munkásokat sem hagyta békén nap folyamán. Belátogatott minden műhelybe és rendet csinált. A belső munkások, akik azt hitték, hogy beosztásukkal megütötték a főnyereményt, irígyeltek bennünket, akik munkára kivonulhattunk.

Este a soron lévő naposunk izgatottan várta a főtörzs látogatását. Nem maradt el. Ezuttal a jelentkezés úgy látszik hibátlan volt, mert nem szakította közbe, megvárta, amíg végigmondja, aztán hasharugta. A napos elesett.

— Az anyád, бүдös zsidó! Majd megtanulod, hogy három lépés távolságot tarts, ha jelentkezel! — Aztán kiment és sorra látogatta a többi barakot.

Vasárnap! Végre vasárnap, pihenő, nyugalom, elterjedt a hír: vasárnap szolgálatmentesség. Vasárnap hat órakor volt ébresztő. A bajtársak már négy óra után szállingózni kezdtek kifelé a barakból. Osontak a mosdóhoz... talán mégis csak sikerül megmosakodni, egy inget kimosni, egy kulacs vizet venni.

Hét órakor sorakozó! A főtörzs lépett az élre.

— Intelligens ember vagyok! — kezdte. — Sajnos — folytatta. Aztán hozzátette: tisztelet a kivételnek.

Azt hittük, nem jól hallunk. Mosolyok jelentek meg az arcokon. Nem tudtuk visszafojtani a nevetést. — De! — most már ordította a főtörzs, — de Judást nem tűrök! Még az apámat sem kímélem. Nem félek

senkitől, csak az Istentől. Nem ismerek kíméletet. Nincs kivétel senkinek! Aki parancsot nem teljesít, azal borzalmas leszek!

Ez be van rugva, ez nem normális...

— Raffinált ember vagyok — ordította a főtörzs.
— Raffinált ember volt az anyám szeretője. Még ma is van szeretője!... Azt hiszik az én eszemen túl járnak!?... Én csak az Istentől félek, tisztelet a kivételnek!... — És megkezdődött a pofozás.

Tizenkét ember W. C.-t tisztítani! Tíz ember fát vágni! Tíz ember kondért mosni! A többi pedig lapátot fog és az egész tábor területén kiírtja a füvet...

— Ez megőrült! Mi történt?!

Nem történt semmi, nem lehetett spekulálni, rohant mindenki a kijelölt helyre, a W. C.-tisztítók vízért vödörrel, a favágók fejszéért, a kondérmosók a konyhához, a többi pedig a lapátokért: füvet kaparni.

Tehát megkezdődött a vasárnapi „munkaszünet“. A fűirtás borzalmas idegölő munka volt. Kapartuk, kapartuk a földet, már nyoma sem volt, magja sem maradt és tovább kapartuk, mert a főtörzs szünet nélkül járta a tábort, nem lehetett tudni, hol bukkan elő. A hangját mindig hallani lehetett: „Látlak, Juda! Látlak!“ Soha nem tudtuk, kit lát, kinek szól a fenyegető kiáltás, csak görnyedtünk és kapartunk, mert nem volt irgalom, akit elcsípett, hogy nem mozog, azt felpofozta és felírta kihallgatásra. — Látlak Juda! Látlak! Asztalos volt az anyám szeretője! — mondta az asztalosműhelyben. — Kondérmosó volt az anyám szeretője! — mondta a kondérmosóknál. Minden foglalkozási ágnál más volt az anyja szeretője. Csak később értettük meg, mit akart ezzel mondani. Azt, hogy

ő mindenhez ért. Őt nem lehet becsapni. Ő mindenhez örökölt tehetséget megszámlálhatatlan sok apjától.

Hosszú súlyos órákon át kapartuk a földet. Azt hittük sohasem lesz vége. Végre 12 órakor felhangzott a parancs: leállni! Ebédhez sorakozó. Pokolian éhes volt a társaság. Rohantunk a csajkákért és a várva várt vasárnapi ebédért. Birkagulyás volt. Bűzös, ocsmány, romlott étel! Mosatlan piszkos döghús, — a beleket se tisztították ki szakácsaink!

És közben hordták a tisztí konyháról az illatos sülteket, a párolgó tésztákat a tiszteknek, a legénységnek, a todtistáknak, — fizikai fájdalom volt nézni, látni, kezünkben a bűzös gulyással... ki kell kapni a kezükből, csak egy falatot a sültből, csak egy villányit a forró burgonyából...

Talán most majd, ebéd után, mégis csak békén hagynak. Talán mégis csak sikerül összefoltozni, megvarrogatni szakadozó holminkat, — megborotválkozni, pokrócainkat kirázni, fogat tisztítani!...

Sorakozó! Sorakozó!

Tetűvizsgálat! Az öt orvost kirendelték, vizsgálja át a 650 embert, kinek van tetűje.

Volt már soknak. Az olasz hadifoglyoktól örököltük, akik előttünk laktak a barakokban, több mint egy éve, — akik egy 40 fokos telet szenvedtek itt végig a hegyek között, akik közül nem egy fagyott meg esztétől reggelig... nem sok lehetőségük és kedvük lehetett a tisztálkodásra.

Tetveseinket azonnal vitték a fertőtlenítő barakba minden batyujukkal együtt. De a fekvőhelyeik! Azokat nem fertőtlenítették. Nem volt mivel. Mint a felkavart hangyaboly, úgy nézett ki a barak, mindenki vizsgált mindent, mindenkit, saját magát, a pokrócokat... — Nézd csak! Ez nem az? Ez itt! Nem tetű ez?

Hát ez, nem tetű, serke?! — Dehcgý, ez semmi, — de ez itt, nézd csak, ez igen...

Lassan csillapodtak a kedélyek. Lassan hozzálátunk magánéletünk rendezéséhez. Egyikünk borotválkozni kezdett, másikunk előszedte varrókészletét, — volt aki cipőjét vitte a cipésműhelybe...

Sorakozó! Sorakozó!

És már járta a főtörzs a barakokat. Aki nem patlant le az ágyról, kapta a pofonokat. Otthagytunk mindent szanaszétjével. Rohanva jöttek az emberek a műhelyekből, W. C.-ről, pokróc takarítástól...

Vacsoraosztás!

Ilyen korán?!

Hideg vacsora volt. Lekvár. Mindenkinek két evőkanállal — finom, édes, cukros drága lekvár. Öltük egymást az osztásnál. Pillanatok alatt falta fel mindenki, nem tudtunk annyi ideig sem várni, hogy beszaladjunk a barakokba egy falat kenyérért — annyira ki voltunk éhezve az új ízre, az édességre.

Most már nem mertünk hozzálátni semmi házimunkához. Tudtuk, hogy még nem ért véget a vasárnapi program.

Úgy is volt!

Kihallgatás! Kihallgatás sorakozó! Akiket a hét folyamán írtak fel kihallgatásra sorakozó.

Nem akartunk hinni a szemünknek. Közel száz ember jelentkezett kihallgatásra. Honnan került elő a sok bűnös? Kik voltak ezek?

A naposok és ügyeletesek, a munkán akiket felírtak a fehérek, a fehérek, akik nem voltak elég szigorúak, a mai délelőtti munkán felírottak... az udvaron elfogottak... száz ember a kihallgatáson.

A főtörzs sorakoztatta a száz embert. Pofonokkal, az anyáddal, bűdös zsidóval...

Megjelent a hadnagy úr! És megkezdődött a kihallgatás. Mögötte szorosan a főtörzs. Súgott. Minden embernél, ahogy megállt mindenki előtt a hadnagy, súgott valamit.

A száz ember közül kilencvenkettőt ítéltek kikötésre. Az enyhébb „bűnösöket“ egy órára a súlyosabbakat kettőre. Nyolcan úszták meg figyelmeztetéssel.

— Kilencvenkét nadrágszíjat ide! — Ordította a főtörzs és jöttek hozzánk a keretesek és szedték le rólunk a nadrágszíjakat, — hogy barátainkat kiköt-hessék. Az udvaron rögtönöztek rudakat, — mint ott-hon a porolórudak az udvarokon. Sorba kötözték meg a 92 ember kezeit hátra húzva, csuklónál és húzták fel őket a rudakra addig, amíg lábujjhegyen nem áll-tak.

A két orvos, akik a benti rendelést látták el egyébként, sorra vizsgálta az elítélteket: a szívük miatt, bírja-e a szívük a kínt. Ez a katonai előírás volt. Mindet alkalmasnak találták. Ez a két orvos letről jött Borból, a régiek közül. Ezek tudták mit jelent, ha valakit a szíve miatt a kikötésre alkalmatlannak találnak. Ez az ő kikötésüket jelentette.

És nekünk többieknek végig kellett nézni a 92 ember kínlódását, emberfeletti szenvedését. Tíz-tizenöt perc múlva már a legtöbb kikötöttnek mellére esett a feje, már volt, aki elájult, aki hörgött, lihegett, akinek halálos verejték csorgott arcán, — az elájultat levet-ték, leöntötték egy csajka vízzel — és újból kikötötték. A főtörzs és pribékjei álltak őrt, — oldalt a németek, a todtisták nézték hang és szó nélkül a látványt. És mi? Ott kellett állnunk és nem volt szabad elfordul-nunk. Sírógörcsöt kapott az egyik, összeesett a másik közülünk, akik csak néztük a borzalmat.

Megjelent a hadnagy.

— Le a sapkákkal!

Ijedten kaptuk le sapkáinkat a fejünkről. Nem tudtuk mit akar. Persze! A hajnyírás. Ellenőrzés. Több mint a felének még megvolt a haja. Sorba szedte ki őket a hadnagy úr. Ezek nyitották meg a következő vasárnapi kikötési listát...

A jövő vasárnap tehát, — ha addig egyetlen további bűnös sem akadna, körülbelül a tábor fele lógni fog. Érezni lehetett, hogy a fiúkban a riadalom, az ijedtség helyébe elkeseredettség és gyűlölet lépett. Hátartalan gyűlölet és elszántság, — a fegyverek, a derékszíjakba tűzdelt kézigránátok, a revolverek mintha kezdtek volna félelmetességükből veszteni. Gyűlölettel néztük a hadnagyot, a zálizó ringyózó parancsnokot, a fegyveres pribékeket kilenvenkét bajtársunk körül.

Csoda történt. A hadnagyot úgylátszik elérte egy gyenge pillanata.

— Na menjenek a fenébe! — kiáltotta oda félvállról a le nem nyírt hajúaknak. Estig adok még határidőt. Akinek nem lesz nullásgéppel lenyírva a haja, azt irgalmatlanul kiköttetem. Takarodjon be a barakokba az egész társaság.

Kicsit megkönnyebbültünk. Bevonultunk a barakokba. Izgalmas viták indultak meg az események felett. Kínt szenvedő bajtársaink sóhajai, nyögései időnként behallatszottak hozzánk. Az egyórás büntetések lejártak. Leszedték az alélt embereket a rúdról, feloldották csuklóikat a szíjbilincsekből, — a gyengébbek összeroskadtak, az erősebbek nyújtózkodással igyekeztek magukhoz térni, megmerevedett karjaikban a vérkeringést fokozni. Szomorú látvány volt. Leheveredtek és zokszó nélkül, panasz nélkül viselték sorsukat. Aztán lejárt a kétórások ideje is. Sokat kellett közülük a földről felemelni, — egy embert a fejénél, egyet

a lábánál húztak be fekhelyükre. Volt közöttük súlyos tüdőasztmás, volt sérves, volt visszeres, — hosszú he-
tekig nem heverték ki ezt a két órát.

Szökési terveket szőttek itt is ott is, csoportok, félrevonulva, tárgyalva. Fantasztikus elképzelések, megfontolatlanságok, heves bátor fiúk elszántsága, óvatos ijedősebbek aggályai, józanok lebeszélései . . .

— Aki akar velünk jön, aki nem az ittmarad! — jelentette ki harsány hangon Bieber. Polgári életében hentes. Két évet töltött Ukrajnában is, mint munkaszolgálatos. Aki akarja, csak hitegesse magát. Aki nem akarja megérteni, hogy sorsunk egyáltalán nem bizonytalan. Elég példa rá Ukrajna. Vagy a magyar keret ver agyon, vagy a tifusz viszi el, vagy a németek végzik ki a végén. De lehet éhhalál, lehet elfagyás is. Csak kettő nem valószínű, ami Ukrajnában lehetséges volt: az oroszok fogságába kerülni, vagy: szabályosan hazakerülni. Fogságról itt szó sem lehet. Akárki veri ki innen a németeket, legyen az szerb partizán, orosz, vagy angol: ezek itt végeznek előbb velünk. Ez megtörténhet egy hónap múlva, de lehet, hogy csak jövőre. Még messze vannak. Az invázióról semmi hír. Olaszországban Rómánál megálltak az angolok. Az oroszok Jassy előtt állnak hónapok óta. — A szabályos hazakerülés? Innen? Gondolni sem lehet rá. Ukrajnából hazakerültünk, mert szerencsénkre a magyar politika-
kának akadt egy jó pillanata: hazarendelhetette a második hadsereget, mert szétverték. A németek akkor úgylátszik nem sokat törődtek vele, a magyar politika pedig örült, hogy egy barátságos gesztust mutathatott a szövetségesek felé.

A hentest szólásban egy izmos amatőr birkózó bajtársunk követte. Mózes. — Csak el, el innen! Nyugodtak lehettek, bennünket nem kapnak el. És ha

igen... — és itt hentesünkre mutatott — nem ijed meg ő sem, de én sem olyan egykönnyen. Van itt még henteskés, vannak a raktárban fejszék is...

Lelkesedve helyeseltek és csatlakoztak sokan. Gyengébbek, erősebbek, vegyesen. Sokan elleneztek. A vita heves, hangos volt nagyon, — jó lesz óvatosabbnak lenni — jegyezte meg valaki. Egyébként is 9 óra, takarodó.

A kedélyek lecsillapodtak, a fiúk lefeküdtek. Izgalmas, hajszolt nap volt ez a vasárnapi pihenő, — csakhamar elaludt az egész társaság. A napos felpofozását és hasbarugását csak néhányan hallottuk. Ezutal messzebb állt szegény feje három lépéssel, ezért kapott. — Mindegy. Már tudtuk, hogy mindegy.

A reggeli elkészülés és kivonulás izgalmai között nem éledtek fel az esti szökési tervek. A nehéz munka odakinn, az éhség, a gondok — és főleg új izgalmas lehetőségek mindnyájunk figyelmét lekötötték.

Mind sűrűbben akadtak fiúk, akik dinárhoz jutottak. Nyomozni kezdtünk és a szálak elvezettek a belmunkásokhoz, az otthoniakhoz. Akadtak ezek között néhányan, akik pengőért dinárt adtak. Egy pengőért 20 dinárt. Nem akartuk elbinni. A hivatalos árfolyam kétszeresét! Mi lehet emögött? Nem csalás-e? Nem így akarják e előcsalni az elrejtett pengőket, hogy aztán egyszerre lecsaphassanak?

Nem volt csalás. Az otthoniak közül valóban váltottak át pénzt néhányan. Az otthoniak közül az esti órákban láttunk néhányat egy-egy keretes honvéddel bizalmas beszélgetésre elvonulni.

Megélénkült a tábor. Megindult az üzlet. Cigaret-tákat árultak egyesek, dohányt mások, cigarettapapírt — és egy szép napon bekerült a táborba itt-ott egy koszorú vöröshagyma, zöldpaprika, paradicsom, —

csupa fejedelmi étel! Igyekezett mindenki dinárt szerezni. Akinek nem volt pengője, volt egy karórája, vagy egy felesleges nadrágja, — mindegy, a keret nem volt válogató, megvettek tőlünk mindent, aminek csak valami értéke is volt. Az élelmiszereket szerb parasztok hozták fel a táborba. Amíg mi munkán voltunk, a helmunkások összevásárolták és este eladták nekünk. Ezek megkeresték a saját szükségletüket. A kerettől nem kellett tartani. Előfordult ugyan szórványosan, hogy zsebrevágtak egy-egy karórát ellenszolgáltatás nélkül, leginkább olyankor, amikor többet ittak, mint amennyit bírtak, — de általában „tisztességesen“ váltottak, mert tudták, hogy további üzletre csak így számíthatnak.

Igy tehát világosság derült az enyhe és lazán kezelt motozásra, a hippisre. Pengőért abban az időben, amint később megtudtuk, 80 dinárt fizettek Belgrádban zugforgalomban a szerb disznókereskedők. De honvédeinknek nem kellett olyan messzire menni. Ők lejárhattak Borba, vagy jöttek fel bori honvédek látogatóba, de az élelmiszert szállító teherautók útján is lebonyolíthatták. — Borban a pengő árfolyama 40 dinár körül alakult ki.

A félösebb bajtársak még nem merték megkezdeni értéktárgyaik kiárusítását. Attól féltek, hogy egy szép napon előveszik a cédulákat, amelyeken felsoroltuk felszerelési tárgyainkat — és számon kérik tőlük. Ugyan kérem! — nevettek a beavatottak. — Erre nem fog sor kerülni. Nem bolondok, hogy megállítsák saját üzletüket.

Volt tehát már valami pótlás! Egy kis hagyma, megsózva, megpaprikázva, vagy nyersen paradicsom, kenyérrel, — volt már tízórai és uzsonna.

Csodálatos dolgok történtek néhány nap múlva.

Azt vettük észre, hogy egyesek vajat vagy margarint kentek a kenyerekre, mások zsírt . . . konzervdobozokból, kincstári konzervdobozokból. Csakhamar közismertté váltak a beszerzési források, itt is néhány bajtárs működött közre, — „jóba lettek“ a géhás (Gazdasági Hivatal) altiszttel, aki az élelmiszerraktárt kezelte. Kialakultak az árak. Egy doboz konzervzsír, 85 deka, 2000 dinár, 1 kg margarin 2000 dinár és így tovább. — Egy jobbfajta karóráért 8—10.000 dinárt fizetett a keret. A pengőért már adtak 22—25 dinárt is.

Lassanként már mindenki vásárolt. Háztartások alakultak. Rendszerint ketten álltak össze közös kosztra, összeadták, amijük volt és közösen vásároltak, közösen fogyasztottak.

Az első napok izgalmassága lassan lecsillapodott, arra kezdtünk gondolni, mi lesz akkor, ha kifogyunk, ha már nem lesz mit eladnunk. Pótlás hazulról nincs. Csomagot nem kaphatunk, nem is írhatunk. — De azért költöttünk. Éhesek voltunk, nem nagyon tudtunk gondolkozni.

Lekvárt is hoztak már be a parasztok. Szilvalekvárt, cukor nélkül, vízzel felhígítva. Kilója 300 dinár. Vödörszámra hordták és mi egymás kezéből kapkodtuk ki. Faltuk a kis édes ízű furcsa lekvárt, a beleragadt döglött legyekkel együtt.

A szerb árusok aztán lassan kikerültek a munkahelyekre is. Eleinte titokban, hogy a németek ne lássák, később a németek megszervezésével folyt kint a vásár. A németek sem fizettek rá, — az árusok nem feledkeztek meg róluk. Ide már hordtak sok újdonságot. Olajban sült fánkot, 20—30 dinárért darabját, fekete, dohos-keserű palacsintát 20 dinárért, fehér kenyeret, kukoricás kenyeret, körtét, almát, — mindezeket a finomakat, — és mi költöttünk, fogyasztottuk az

órákat, a pengőket, a bőrtárcákat, fésűket, bicskákat, — maguk az árusok kezdték már vásárolni értékeiket. Ing és alsónadrág érdekelte őket különösebben.

Megvolt a mindennapi izgal munk, szórakozásunk. Mit hoznak ma az árusok? Mit és mennyiért lehet eladni ma valamit? ... Szomorú estéinket enyhítette a nappalok színes izgalmas élete, — a naposok megadás-sal álltak a pofonok és hasbarugások elé. Megszoktuk már, hogy egy-egy látogatásunk a barakon kívül rendszerint pofonnal járt, a mosdó körül, a konyha körül, — kit hogyan ért a szerencse, mikor került a főtörzs útjába és milyen hangulatban találta.

Lopások történtek nap-mint-nap a táborban. Nappal, amíg munkán voltunk, a hátizsákjainkat, fekvő-helyeinket fosztogatták ismeretlen tettesek. Panaszra nem lehetett menni. Aki panasszal mert kiballgatásra jelentkezni, az maga kapott egy-két órai kikötést. Megballgatta a hadnagy a panaszt, — szegény delikvens várta a kedvező elintézt, a jóvátételt, — megkapta: kikötés. Minden indokolás nélkül.

Magunknak kellett egymásra fokozottabban vigyázni.

Az azesti napos, Weisz Jenő takarodó előtt félórával bejelentette a baraknak, hogy egyik bajtársunk hátizsákjából eltűnt egy kilogramm karamella. — Tűrhetetlen állapot, — mondta, — hogy nap-mint-nap eltűnnek dolgok, hogy egyik bajtárs meglopja a másikat. A lopást itt hadműveleti területen halállal büntetik. Nincs pardon tovább!

— Úgy van, úgy van! — Helyeselt a barak, különösen egy érces hang, túlharsogva a többieket. Ezt a hangot mindnyájan ismertük már. Egy budapesti fuvaros bajtársunk a „Sáni bácsi“ — Wachsberger Sándor hangja volt, esténként takarodó után, amikor

már minden elcsendesedett, ő szokott hangoskodni. Mindég volt valami elmesélni valója. Alacsony, tömzsi ember volt, arcát kicserezte a sok esztendő napsütése, esője, vihara, — a szabadban élte le életét, a bakon, lovak mögött. Vastag nyakú, gutaütésre hajlamos, rezes hangú emberke, hatalmas izmokkal. Ő volt a barak krakélerje. Mindenkit lehurrogott, mindenkibe belekötött, minden áron verekedni akart, — ha ugyan akadt volna közülünk valaki is, akinek ilyen nemes párbajra hangulata lett volna.

Most is ez az emberke ordított legjobban. — Le kell leplezni a tolvajt! Ki kell szolgáltatni! Mert bajtársak! Mégis csak aljasság, hogy valaki itt, ebben a nyomorúságban, ahol minden tárgyunk kincset jelent számunkra, minden tárggyal talán az életünket menthetjük meg...

Nagy nehezen sikerült a naposnak megállítani a szóáradatot. Aztán folytathatta.

— Fiúk! Utolsó alkalmat adunk a tolvajnak, hogy átérzi e tettének súlyosságát, mit jelent itt egy bajtársnak 1 kilogramm karamella, amit még hazulról hozott, amit őrizgetett és takargatott, amiből nem evett, megvonta a szájától, hogy eltegye a legrosszabb időkre, amikor már nem lesz más, amihez nyúlhatna, — mondom függetlenül ettől, meg az értékétől, mert egyik nap ez tűnik el, másik nap az, — utolsó alkalmat adunk a tolvajnak! Most leoltom a villanyt. Amíg tízig számolok dobja le a csomagot a tolvaj a földre, én garantálom, hogy nem lesz bántódása, nem kutatjuk ki volt, befejezettnek nyilvánítjuk a dolgot...

— Talán dobjon hozzá az illető még valamit kárpótlásul is, — szólt közbe egy hang.

— Mondjuk egy piszkos alsónadrágot... — jegezte meg egy másik.

A fuvaros magából kikelve ugrott le az ágyról. Megragadta az utóbbi közbeszóló torkát — ez neked vicc? — recsegte és pofonvágtá. — Te még viccelsz az ilyen szomorú dolgokon?!...

Általános kavarodás támadt. Kiszabadították a fuvaros karmai közül az áldozatot. Fenyegetővé vált a hangulat. Ordítózás, fenyegetődzés minden felől, — a fuvaros jónak látta visszamászni az ágyára. Volt aki ellene, volt aki mellette lelkesedett. Zűrzavar, tülekedés, fenyegető öklök a levegőben. A napos alig tudta lecsillapítani a felizgatott tömeget. Úgy vetett véget aztán végérvényesen, hogy lecsavarta a villanyt. Halálos csend állt be pillanat alatt.

— Egy, kettő, három... — kezdte számolni a napos.

A héthez ért, amikor tompa puffanást hallottunk. Ledobták a csomagot. A napos felgyújtotta a villanyt: a földön feküdt a kiló karamella.

Sok volt a beteg közöttünk. Sérültek, szívbetegségek, gyomorbetegségek, még az isiástól sánták, a csonkakezüek és egyéb szenvedők is kijártak a munkára. Naponta este lehetett jelentkezni az orvosi szobán gyengélkedőre. A két zsidó orvos látta el a rendelést, ami módjukban állt megtették. Amíg a tőlünk elszedett gyógyszerekből és kötszerekből tellett, igyekeztek a panaszokon segíteni, — de szolgálatmentességet nem adhattak, csak annak, akinek legalább 38.1 fok láza volt. Ez otthon maradhatott, — nem ágyban! — belső szolgálatot, házi munkát ennek is végezni kellett. Takarítani, súrolni, mosni, vizet hordani, fát vágni és ehhez hasonlókat. Ágyban feküdni csak 40 fokos lázzal volt szabad. Ez volt az utasításuk, a honvéd orvostól, — zászlós volt a rangja. Székhelye lent volt Borban, de sohasem lehetett tudni mikor jön fel ellenőrizni. És

ha ilyenkor otthon talált valakit az előírt láz alatt, — a két zsidó orvost köttette ki. Orvosbajtársaink természetesen kénytelenek voltak ezeket az előírásokat betartani. Hiába jöttek hozzájuk gennyes sebekkel, sérvekkel, epeömléssel és egyéb láztalan betegségekkel a fiúk, szogálatmentességet nem kaphattak. — Kint a munkahelyen pedig dolgozniuk kellett épp úgy, mint a többieknek. A todtisták azon az állásponton voltak, hogy aki beteg az maradjon otthon. Azért van az orvosi rendelő. Ha az orvos kiengedte munkára, akkor munkaképes is. Ezeket a szerencsétleneket lehetőleg takargattuk a munkán. Ha lehetett elbujtattuk őket, eléjük álltunk, ha leültek. Csak akkor álltak fel, ha „Ödön“ volt. A fehér munkavezetők között ilyenkor megoszlottak a nézetek. Volt aki segített a bujtatásban, a félősebbek nem túrték.

Volt egy kedvence a tábornak: a Lacika. A kis Lacika. Kauffer László. Tizennyolc éves, feltűnően fejletlen, csenevész gyerek volt. Szinte látszott, hogy az édesanyját kívánja a szerencsétlen fiú. Nem bírta a munkát. Igyekezett, akart szegény gyerek, de jóformán még az üres lapátot sem bírta felemelni. A talicskát kiejtette a kezéből, a deszkák alatt roskadozott gyenge válla, — ennek a szerencsétlen kisfiúnak az volt a szerencséje, hogy ügyetlen mozgása már az első napokban feltűnt a Nagyödönnek. Odament hozzá és jóakaratólag tanítgatta. Megmutatta neki hogyan könnyebb, hogyan célszerűbb egy-egy fogás, biztatta, buzdította. A kis Lacika lett a munkatábor kedvence, dédelgetettje. Sportot csináltak az istápolásából. A Nagyödön után átvették ezt a bánásmódot a todtisták is, aztán a fehérek és maguk a bajtársak is. Jóindulattal nevettek ügyetlenségén, elnéztek neki minden hibát, nem várt senki sem komolyabb teljesítményt

tőle, mindenkinek volt egy-két jó szava hozzá: na Lacika! Nem megy? Na nem baj, csak csináld ahogy tudod. — Hivatalos és általános elnézésben volt része. Ha hüvös volt öltöztették, ha esett ráadták a köpenyét, — ő volt a kiválasztott.

Ismét vasárnap volt. Munkaszünet? Mint legutóbb. Pofozások és rugások, az órák hosszat tartó fű-kapargatások délig, a procedúrák, sorakoztatások — és természetesen a vasárnapi kihallgatás! Ezuttal már csak hatvanhét embert kötöttek ki. — De elmúlt ez is. Hétfő lett ismét, áldott hétfő reggel, megindult újból a rendes munka, az árusok a csemegékkel jöttek minden nap rendszeresen, vásároltunk és áruba bocsájtottunk rendszeresen. A hivatalos koszt még gyengébb volt, mit eleinte, az ételekbe még azt a kevés zsírt, vagy margarint sem tették bele, amit eddig. Inkább konzerv formájában hozták forgalomba, — drága pénzünkért, pótolhatatlan értékeinkért cserébe.

A magyar keret nem járt ki a munkahelyre. Ez a todtisták szuverén területe volt. A német táborparancsnok sem avatkozott a munkába. A legfőbb munkafelügyelő a buldogképű Nagyödön volt, aki rendszeresen járt ki naponta ellenőrző körútjára. Mindég akadt valami kifogásolni valója, mindég tudott utasításokat adni, de komolyabb zavarokat nem okozott, — vigyáztunk, hogy senkit ülve ne találjon — és ezzel lényegében el is volt intézve a személye.

Egyszer-egyszer kijött látogatóba a német táborparancsnok. A Lagerführer. Szívesen elbeszélgetett velünk. Ebédszünet alatt köréje gyűltek a fiúk, hallgatták elbeszéléseit külföldi utazásairól, műgyűjteményéről, — arról, hogy előző évben hogyan tetvetlenítette két hét alatt az egész tábort, az olaszok laktak bent

akkor, — nehezen ment, az olaszok sehogyssem akartak eleget tenni a fertőtlenítési intézkedéseknek, de aztán egy-két jólirányzott pofon és a nádpálca erőlyesebb használata mégis csak segített, — kezeskedik érte, hogy ma is tetűmentes lesz a tábor két héten belül. Aztán részletesen ismertette tetűirtási módszerét, — igazi száraz német precizitással sorolta fel szisztémája remek elgondolásait. — Száraz és alapos, hosszú szőke német volt, rövidre nyírt porosz-frizurával, — csak a feje tetején volt haj, köröskörül pedig nullásgéppel lenyírva. — A fiúk időnként helyeseltek, közbeszóltak és figyelemmel hallgatták. Másik alkalommal az elmúlt szigorú télről beszélt, hogyan vitte be a félig megfagyott olasz foglyokat ölben a barakokba, — a tél itt nagyon erős, egyébként majd mi is tapasztalhatjuk, minden esetre őrizzük meg melegebb ruháinkat, mert a hegyek között itt kint havat lapátolni egész nap és amellet fűtetlen helyiségben aludni, alaposan igénybe veszi a szervezetet. Fűteni ugyanis a barakokban nem lehet, nincs kémény, — de reméli ez a tél talán enyhébb lesz...

A téli kilátásokról szóló előadás nem nagyon nyerte el a fiúk tetszését, — még gondolni sem akartunk arra, hogy a telet itt kell tölteni. Természetesen nem tettünk ellenvetést, nem politizálhattunk vele, hogy hol lesznek a németek már télre..., — de ettől függetlenül a Lagerführer barátunknak bizonyult, ha száraz és egykedvű ember volt is, mégis vonzódtunk hozzá, ő volt az egyetlen, aki emberi hangon szólt hozzánk, akivel kultúr módon lehetett beszélgetni. Úgy éreztük, mintha akadt volna valaki, itt az istentelen hegyek között, kitaszítva az emberi közösségből, aki törődik velünk, akihez talán egy kis védelemért is lehet alkalomadtán fordulni.

A fiúk mind élénkebbek és bátrabbak lettek körülötte. Minél többször ismételte meg látogatását, annál jobban melegedett fel a hangulat, — akadtak már, akik élénk vitát folytattak vele egy-egy téma fölött, kérdeztek, közbevetettek, — a Lagerführer mindig szívesen állt rendelkezésre és egyenrangú tárgyaló-félként kezelt bennünket. Egyik ilyen látogatása alkalomával valaki közülünk elkezdett valamit mondani. Még nem értettük mit akar, mi az amit kérdez, még csak ilyeneket mondott: „Kérem táborparancsnok úr, itt vannak egyesek, volnának olyanok, akik...” — de már mindnyájan sejtettük, éreztük, hogy most olyas valami kerül szőnyegre, valami, ami mindnyájunk szívét nyomja, valami, egy kérdés, amit már a legelső beszélgetés alkalmával szerettünk volna feltenni neki, valami, amitől magunk is féltünk, a választól — de most már megérett, most már nem lehet tovább halasztani...

— Ich bitte Herr Lagerführer, — folytatta az illető, — szeretnék Öntől valamit kérdezni, illetve nem is én, hanem tulajdonképen többen itt közülünk... előre bocsájtom a magam részéről... én nem látom már magát a kérdést sem elfogadhatónak, de itt egyesek elterjesztik, elterjesztették a hírt, hogy a németek a zsidókat, szóval nem a polgári zsidóságot értjük ezalatt, hanem például minket, akik a németeknek dolgozunk, szóval, hogy a németek, amint befejeztük itt a munkát... ki fognak bennünket végezni...

Dermedt csend. Idegeink túl voltak feszítve. Vártuk a nagy, a sorsdöntő választ, hetek után, először olyasvalakinek a szájából, akit mérvadónak lehet mondani...

— Kérem, — felelte a Lagerführer gondolkozás nélkül, — gondoljanak csak arra, hogy a németek reá-

lis emberek. Nem érdekük, hogy azt, aki még munkaképes és felhasználható, megöljék.

Leírhatatlan levertség vette elő a fiúkat. Itt már a legbizakodóbbak sem magyarázhattak, nem fordíthatták ki a szavak értelmét, nem vitatkozhattak hangszúlyok és szórendek fölött, — a Lagerführer válasza világos volt és félre nem érthető.

Estére már az egész tábor tudott a beszélgetésről és a végzetes válaszról. — Újból felütötték fejüket a szökési tervek, — a hentes és a birkózó — már határozottabb formában folytatták tanácskozásaikat, már nem agitáltak hangosan, — csendesen félrehúzódva, benn a barakban egy fekvőhely körül, tizen-tizenketten, halkan, elfojtott és izgatott hangon vitatkoztak.

Szerb favágók jelentek meg a munkahelyeken. Félig-meddig munkaszolgálatosok, akiket a németek berendeltek a táborba munkára. Ott laktak részint bent a táborban, külön barakban, részint a tábor körül épített kalyibákban. Kaptak kosztot, valamivel jobbat, mint mi zsidók, kaptak azonban fizetést is. Komoly elfogadható fizetést. A mi zsoldunk 70 dinár volt 10 napra. Három és fél cigaretta ára. Járt volna még ezenkívül az úgynevezett ruhakoptatási díj is, 40 dinárt tett volna ki körülbelül, — ez azonban egyszer sem jutott el kezeinkig. — A szerb favágókkal sokat nem tudtunk beszélgetni, mutogattunk egymásnak, mosolyogtunk egymásra, — viselkedésük meglehetősen tartózkodó volt, de elkaptuk egy-egy pillantásukat, gesztusukat, titokban, amikor azt hitték nem figyelünk oda, — úgy éreztük, hogy jóbarátok tekintenek ránk, akik valami ismeretlen ok miatt nem beszélnek, nem beszélhetnek . . .

Földmérő eszközökkel, tájolóval és mérőléccel

felbukkant közöttünk egy szerb mérnök. Fiatal ember, arcáról sugárzott az intelligencia. Jókedvűen dolgozott, tudott németül és szívesen eltréfálkozott velünk. Ha politikára, hadihelyzetre került a szó: kitért a válaszok elől. Valami jókedvű megjegyzéssel terelte a beszélgetést másfelé, — mindig jókedvű volt, mindig mosolygott, ambícióval végezte a munkáját, ő intézte az egész területen a földmérési munkálatokat, — a németek fizették, — német zsoldban, németek céljait támogatta, — egy szerb férfi! Fiatal, életerős ember! — Mi volt ez? Hogy lehetséges ez? A hazafiasságáról világhírű, a hazájáért önmagát gondolkodás nélkül feláldozni tudó szerb férfiak helyett első találkozásra ilyen meglepetés! Csalódás. Mosolyog, jóbarátságban van a németekkel és szolgálja őket. És a németek részéről a legcsekélyebb jel sem árulja el, hogy vigyáznak reá, hogy meg ne szökjön, — nem, ez nem kényszermunkás, ez nem rab, nem fogoly. — Érthetetlen volt. Két mérnök bajtársunkat osztották be mellé, ezek kísérték, ezek segédkeztek neki és ha őket megkérdeztük, nem melegedtek e fel vele annyira, hogy bizalmasabb természetű kérdéseket is meg lehessen közközlötni, — csak nemleges volt a válasz. De furcsa zárkózott fiúk voltak ezek a mérnök bajtársak! Röviden válaszoltak, szinte barátságtalanok voltak, — mintha munkabeosztásuk kivételes helyzetét akarták volna velünk éreztetni.

Újabb lopás benn a barakban! Ezuttal egy üveg hazai lekvárja tűnt el valamelyik bajtársnak. Izgatottan tárgyaltuk az esetet, — félelmetesen vetette előre árnyékát a jövő: ha ez így megy tovább, ha a tolvajok látják, hogy büntetlenül garázdálkodhatnak, a károsultak soraiból nem fog kimaradni senki.

— Talán oltsuk le a villanyt és a tolvaj dobja le

az üveg lekvárt a földre! — Kiáltotta egy tréfás hang. Némi gúnnyal. A fuvaros volt. A rezes hangú fuvaros, túlkiabálva minden lármát... és nagyokat nevetett hozzá. — Minden esetre annyit megállapítottunk róla, hogy az emlékező tehetsége gyengén működött. Nehány nappal előbb még ő pofozta meg egyik bajtársunkat, mert viccelődni mert a földredobás ajánlata fölött.

A további lopásoknak azután úgy vettük elejét, hogy kulcsot szereztünk és reggel, kivonuláskor lezártuk a barak ajtaját. Estig oda be nem mehetett senki.

Élénk hírszolgálat fejlődött ki a táborban. Kint a munkán mindig hallottunk egyet-mást a szerb árusoktól. Ellenőrizhetetlen rádióhíreket a hadihelyzetről. Este bevonulás után megrohantak a benti fiúk: mi van erhá? Elmondtuk, amiket hallottunk és mi is faggattuk őket, milyen erhákat tudnak ők? Ők is tudtak valamit. Jöttek, mentek keretesek Borból és vissza, újsághírek keringtek, — természetesen mindenki csak hallotta, de nem olvasta, — „mondták“, — „szavahihető emberek beszélnek“, — „megbízható helyről tudjuk“, — és keringtek a hírek, hogy Párist már elfoglalták, hogy a törökök átlépték a bolgár határt, hogy Albániában partraszálltak az angolok, hogy a főtörzs három hét múlva elmegy, letelt a szolgálati ideje, tulajdonképpen csak büntetésből helyezték Borba, — hogy mi volt a bűne, azt senki sem tudta, — hogy másnapról kezdve megjavul a kozt, hogy a Lagerführert áthelyezik másik táborba és ez már jó jel, ez már mozgolódás jele, hogy a keret az éjjel annyira berugott, hogy bajonettel estek egymásnak, hogy október végén, ha itt befejeződik a munka, a Bácskába visznek erődítési munkálatokra, hogy itt volt az ales és kiadta a parancsot, hogy aki ablaküveget betör, azt ki kell kötni,

mert üvegpótlás nincs és a tél itt a hegyek között nem nagyon kellemes . . .

Erhák tömegei, nap-nap után, óránként, kellemesek és kellemetlenek, ellentmondók és fantasztikumok — és mi, edzett munkaszolgálatosok igyekeztünk egyik fülünkön beengedni, a másikon ki — és mégis mindent meghallgattunk és magunk tolakodtunk, tülekedtünk, hogy elsőik lehessünk, akik a friss híreket hallják és egymást igyekeztünk meggyőzni, hogy ez csak erhá, rémhír, az is csak erhá, de viszont az a dolog arról a . . . az egészen valószínűnek hangzik . . . — Egykét pofon valahol az udvaron — oda se neki — már nem rohantunk be a barakokba, nem menekültünk, tudtunk már óvatosan helyezkedni, — nyugodtan körülnéztünk, tudtuk, mikor lehet a pofozási-áramlat közeledésére számítani, mikor célszerű mégis a futás.

— Orvos! Orvos! — hangzott fel kinn a munkán. Ezuttal azonban valami nagy baj történhetett. Vésztjósló sürgetéssel hangzott fel újból: orvos, orvos! Azonnal, gyorsan!

Az orvosok rohantak. Borzalmas baleset történt. A felső csillék közül kisíklott egy, tele földdel, lezuhant és az alatta dolgozókat maga alá temette. Egy bajtársunknak, egy tizennyolcéves derék fiúnak bezúzta a fejét, nyakán hosszú seb . . . Eszméletlenül szedték össze. Az orvosok elsősegélyben részesítették és bevitték a táborba. Sebesültszállító autó jött érte és levitték Borba a kórházba. — A kórházban egy zsidó tanársegéd bajtársunk végzi az operációkat, — hallottuk estére a bentiektől, — kitűnő sebész, Pesten is neve van . . . — Bízunk bene. Hinni akartunk benne. A többieknek, szerencsére, nem történt komolyabb bajuk. A baleset oka az volt, hogy a csillepálya a puha földben lesüllyedt és lejtett. Másnap meg akartuk igazítani, de a

totdista, aki ennek a csoportnak a vezetője volt, feleslegesnek találta. — Vigyázzanak jobban! — mondta. A totdisták általában igen egykedvűen viselkedtek a baleseteknél.

Rossz hírt hoztak a fiúk, Verő és az „ökrös Robi“, akik délben az ökrös szekeret kísérték az ebéddel bent-ről: sárga festék érkezett Borból! Tele hordóval. — Az optimisták azt hangoztatták, hogy a barakok festéséhez hozták, de a zöme a fiúknak tudta, hogy bennünket is elért a bori sors, az alezredes úr kreációja, — be kell festeni a ruhákat. Tervek, izgatott megbeszélések indultak. Mit kell tulajdonképpen befesteni? A keret írja elő, vagy mi választhatunk szabadon? Melyik ruhadarabot fessük be? — Én csak a viharkabátomat festem be — mondta az egyik, — én csak a zakómat, — a másik, — megoszlottak a vélemények. Voltak, akiknek az álláspontja szerint okvetlen kell ruhadarabot hagyni csillag nélkül, mert ha menekülésre kerül a sor — Szamárság! — torkolták le többen, — éppen a menekülésnél fontos a csillag. Menlevél! Alibi! — Attól függ, — vitatkoztak egyesek, — ki elől kell menekülni? Ha a németek elől, akkor természetesen csillaggal nem lehet. De ha szerb, vagy szövetséges kézre kerülünk, akkor miért ne hordanánk a csillagot?

Estére mindenre pontos választ kaptunk. Kiadták a festési parancsot. Negyvennyolc órán belül mindenkinek be kell festeni a felső ruhadarabját, amelyikben a munkahelyre kivonul. A tábor területén kívül csillag nélkül tartózkodni tilos, a csillagos kabátnak állandóan rajt kell lenni. A festés sablonokkal történik, mindenki sajátkezűleg köteles elvégezni!

Megindult a tülekedés a sablónokért, a festékes kannákért. Ecsetet nem adtak. Akadtak élelmesek, akik rossz fogkefékből, borotva ecsetekből, rongyokból

rögtönöztek festőecseteket és a türelmetlenektől, akik féltek, hogy elkésnek, 20 dinárért vállalták egy-egy ruhadarab csillagosítását. Sokan voltak, akik nem siettek. Akik ráérték másnap is.

A festék gyorsan száradt a ruhákon. Levenni, lekaparni lehetetlen volt. Még benzinnel sem lehetett ledörzsölni. — Tarka lett a tábor. — Hogy nézek ki? — Nem túl halvány? — Nagyon ronda? — És volt már, aki nevetett rajta, volt aki azt mondta: „Ezt is megszokjuk, minden csoda három napig tart!”

Reggel a munkahelyen elterjedt a hír: a hentes, a birkózó és még hét fiú, közöttük Simonovits a cipész, a két Klein fiú, a kis Vilcsi ma megszöknek! — Igaz lenne!? — Szerencsétlenek! Hát mégis? Hová akarnak szökni? Belerohannak a pusztulásba, — még ha sikerül is és nem fogják el őket, akkor is kiteszik magukat a legszörnyűbb szenvedéseknek, nélkülözéseknek, — hetekig bolyonghatnak esetleg a hegyek között, míg valami élőlényre bukkannak és akkor is kérdés: ki lesz az az élőlény?

A kilenc fiú valóban szökésre készen állt. Tömött kenyérszakokkal jöttek ki a munkára. Legnélkülözhetetlenebb ruhadarabjaikkal, kenyérrel, konzervvel tömték tele. Rajtuk még nem volt csillag. Utolsó alkalom volt, nem lehetett tovább halasztani. Fel voltak szerelve késekkel, baltákkal és civilsapkákkal.

A csoportok látszólag egykedvűen dolgoztak, a mindennapi munka zavartalanul folyt. Csak a beavattak tudták mi készül. A kilenc fiú délben 12 órakor, mikor az ebédet hozzák és a többiek felsorakoznak az útra az ökrös szekér mellé, — elindul... — A kilenc fiú feltűnés nélkül egyenként járta végig a munkacsoportokat, ahol bizalmasabb barátok voltak. Bú-

csúztak. — Hát mégis? Mentek? Meg vagytok örülve?! — Csak menjenek, igazuk van, ha mindenki úgy gondolkozna, mint tel... — A kilenc fiún nem látszott meg az izgalom. Edzett, bátor legények voltak, elszánt kemény fiúk, mosolyogtak és még ők vigasztaltak bennünket: nem kell búsulni, még ha kézre is kerülnének, élve nem adják meg magukat. És hívták jöjjön aki akar, csatlakozzanak, amíg nem késő. Nevetséges kézrekerülésről még csak beszélni is. Délben 12-kor indulnak, ebédszünet alatt senki sem fogja őket keresni. Egyórákor, amikor újból megindul a munka, a fiúk jelenteni fogják a todtistáknak, hogy kilenc ember eltűnt. Amíg a todtisták intézkednek az is legalább egy óra. Tehát legkevesebb két óra előnyük lesz. Ezt pedig behozni... ember legyen a talpán, aki őket utóléri.

Mi is igyekeztünk uralkodni izgatottságunkon, nehogy észrevegyenek valamit. Mimeltük a munkát, tárgyaltuk a dolgot, vizsgálgattuk minden oldalról — és már alakulóban voltak csoportok, akik a legközelebbi napokban követni fogják a kilenc bajtársat.

Dél. Feltűnt az ökrös szekér az ebéddel — és lassan elindultunk a csajkákkal fel az útra. — Nem kell féltetni őket, — hallottuk suttogni — tudják ők mit csinálnak. A szerb árusok irányt adtak nekik. A partizánokhoz... Lopva néztünk vissza, figyeltük a kilenc fiút — és figyeltük a todtistákat, nem vesznek-e észre valamit. Eszükbe sem jutott gyanakodni. Ők is az ebédjükkel voltak elfoglalva, — a bódéjuk, ahol ebédelni szoktak jó messze volt, kanyarodók választották el a szökés helyétől. A szökésre indulók lassan tették le szerszámaikat és egyenként indultak le a völgybe. Ötven-hatvan lépésre már erdő volt. Az első már el is érte, — eltűnt a sűrűben. Aztán a má-

sodik és sorba a többi. — A kilencedik is. — Sikert. Eddig sikerült.

A szökésbe csak kevesen voltak beavatva. A zöme a bajtársaknak nem is sejtette. A beavatottak nem szóltak egy szót sem. Izgatottan lesték az idő múlását. Végre felhangzott a kiáltás: „Auf!“ Egyóra!

Lassan szedelőzött a társaság. Húzták az időt, még elmentek vízért, még elmosogatták a csajkákat, tettek-vettek, — azok a csoportok, amelyek a szökevények közelében dolgoztak, jó negyedórai késéssel vették fel újból a munkát. A kilenc fiú helye üresen maradt. Nem lehet tovább hallgatni, jelenteni kell! Különben gyanúba kerülünk. Még várunk. A fehérkarszalagos felügyelő még nem vette észre. Addig ráérünk. De már közeledett. Egyikünknek sem volt lelkiereje ahhoz, hogy eléje menjen és jelentse. A fehérkarszalagos megérkezett. Nem vette észre mindjárt a hiányt. Ez is néhány perc előny. Talán az életüket jelenti. Serényen, buzgalommal dolgoztunk, elmélyedtünk a munkában és sehogy sem akartuk meghallani, amikor felhangzott a kérdés: „Hát ezek hol vannak?“ Odanéztünk, pillanatra abbahagyva a lapátolást, aztán válasz nélkül, egykedvűen folytattuk a munkát. — Mi történt ezekkel?! Talán még mindig ebédelnek az uraságok?! — És körülnézett, fel az útra, le a völgy felé... a völgy felé... aztán elindult, megvizsgálta a bokrokat, jobbról is, balról is. — Nem láttátok ezeket? Ki tudja... — Nem láttuk — volt az egyszerű válasz innen is, onnan is bátortalanul.

Félkettő volt, mire a fehér jelentette a dolgot a todtistának, Filippnek. Ez nem akart hinni a szemének. Körbejárta az összes helyet, ahol a munkaszolgálatosok ebédjüket szokták megenni. — Talán lefeküdtek valahol ebéd után és elaludtak... — Mire a

totdista elhatározta, hogy jelenti a dolgot, két óra lett. Teljes két óra előny! Boldog izgalom fogta el a társaságot. Most már közölni mertük óvatosan egy-egy bajtárssal, akik nem voltak beavatva: úgy látszik, megszöktek...

A todtista sietős lépésekkel ment be a táborba. Negyedóra oda, negyedóra vissza. Közel háromnegyed három volt, amikor visszatért: három fegyveres honvéd kíséretében. Frey tizedes és két honvéd. Feltűzött szuronnyal, kézigránátokkal. Távol tőlünk megálltak és élénken tárgyaltak a todtistával. Körülnéztek minden irányban, tanácskoztak, merre mehettek a szökevények. A todtista lefelé mutatott a völgybe... meghűlt a vér az ereinkben. Aztán felmutatott a hegyek felé. — Megkönnyebbülten sóhajtottunk fel. Aztán tovább tárgyaltak. Kezet fogtak végül a todtistával, ez elindult felénk, a három honvéd pedig elindult... jó-ságos ég! Lefelé a völgybe, — biztos, határozott lépésekkel, nevetgélve. Menetközben még visszakiáltottak a todtistának: „Legyen nyugodt, kamerád, ezt a kilenc embert nem hozzuk élve vissza! — És a három honvéd eltűnt az erdőben, pontosan, hajszálpontosan ugyanazon a helyen, ahol a kilenc fiú.

Mi ez? Árulás? Lehetetlen, hogy ez véletlen legyen! Miért lenne lehetetlen?! Szinte önmagától kívánczik az út. Logikus! Fel a hegynek nem mehettek, mert akkor keresztül kellett volna menniük az úton, ahol az ebédet osztják, ezt nem teheték meg észrevétlenül. Fel a hegyre egyébként sem vállalkozhattak, mert amíg felmásznak, még a vak is észrevette volna őket, — észszerű a következtetés, hogy csak lefelé mehettek, a völgybe! Nevetséges, árulás?! Ki az ördög árulta volna el őket?

De mindegy. Három teljes óra előnyük van. Re-

méljük, lesz annyi eszük, hogy ezt kihasználják. Nem fognak lefeküdni aludni az erdőben!

A munka megállt. Az esetet tárgyalták mindenütt. A todtisták is. A mi todtistánk kétségbe volt esve. Hogy éppen az ő csoportjában kellett ilyesminek történni! Szaladgált jobbra-balra. Hogy éppen az ő emberei közül!... Hiszen olyan jó dolguk volt, úgy bánt velük, mint apa a fiaival, — aztán dühbe gurult és felemelte az öklét: „Agyon fogják őket löni!”

Hat órákor bevonultunk. A főtörzs tájékozva a dühtől hajtotta be a népet a barakokba. El voltunk készülve a legrosszabbra. A főtörzs a hadnaggyal, a zászlóssal tanácskozott, izgatottan mutogattak, gesztikuláltak. A keret többi tagja, mint a megbolygatott hangyák futkostak ide-oda, kapták a parancsokat, viték a parancsokat. — Mi megfeszített figyelemmel füleltünk benn a barakokban. — Biztosan értesítették már Bort is, már elindult a német őrség is, megindulhatott a hajsza.

Sorakozó! — Jött a hír. — Sorakozó!

Tódultunk kifelé az udvarra. Pillanatok alatt együtt állt a hatszáznegyvenegy ember, mozdulatlanul hangtalanul. Nem állhattunk tovább 3—4 percnél, amikor a tábor elején, a kapunál élénk mozgolódás támadt, a keretese és todtisták csoportjában, — az élénkség nőtt, egyre nőtt, kiabálás, integetés felénk.

— Oszolj! Mindenki be a barakokba!

A kilenc fiút elfogták. Már hozták is őket megvasalva. A tizedes és a két honvéd.

Nem akartuk elhinni. Erhá! Erhá! — Dehogyis! — Percenként jöttek a hírek. — Elfogták őket, most mondta az egyik todtista, ő látta, hogy behozták őket a kapun! A szakácsok is látták! Levítették őket a fogdába. A krumplis verembe.

- Élve?
- Élve hát!
- Hála Isten!

Hihetetlen, megfoghatatlan. Hogyan lehetséges ez? Itt árulás történt, itt csak árulás történhetett.

— És a kések és a fejszék?! Kilenc ember! A honvédek csak hárman voltak!

Később, néhány nap múlva hallottuk a keret egyik tagjától, hogyan zajlott le az egész. Az erdő, a sűrű erdő, ahová a fiúk beléptek, nem volt sűrű erdő. Csak annak látszott. Negyed óra alatt kiértek a másik szélére. És ott álltak egy óriási tisztáson. Tovább menni nem mertek — nappal. Lefeküdtek az erdő szélén, meg akarták várni az éjszakát. Kilenc ember egy csoportban nagyon sok ilyen helyzetben. A lombok minden megmozdulásra suhognak, az ágak recsegnek, az erdő, a csendes erdő megsokszorozva ad vissza minden hangot... A három honvéd már messziről lőtt. A kilenc fiú megadta magát.

Örültek! — Dehogy örültek! Szerencsétlenek. — Én mondtam nekik, a tudómet beszéltem ki nekik, ne csináljanak marhaságot! Ez nem volt vicc! Ez nem hősiesség! Az életük forog kockán! Én is ezt mondtam... — Rögtön tudtam, hogy ebből baj lesz... — Most mindenki mindent előre tudott! Most mindenki bölcs és nagy okos! Utólag! — És mi lesz velünk? — És mi lesz velünk? képzelhetitek mi lesz most velünk! — Miért velünk? Micsoda disznóság ez, magadért aggódsz, mikor kilenc bajtársad kerül a rögtönítélő bíróság elé!? — Ki fogják őket végezni! — Az nem biztos... Hogy mondhatsz ilyet, hogy nem biztos!? Nem eleget olvasták fel a parancsot: szökésért halálbüntetés jár?! — Felakasztják őket! — Lehet, hogy agyonlövik... — Nem biztos. Négy órára a szö-

kés után már elfogták őket. Talán ki tudja valahogy magyarázni... — Barom! Mit lehet itt magyarázni? A hóchem zsidó! Ő már magyarázni akar!...

És a vitának nem volt se vége se hossza.

Vacsora közben hallottuk, két fehérkarszalagos beszélgetett:

— Csak két fehér volt közöttük.

— Ne mondd?! A többi mind sárga? Hát Istenem, ez csak természetes...

A fehér barak ettől kezdve még jobban elzárkozott.

A fehér barakban már feszület is állt. Óriási, nagy fakereszt.

A fehér barakban keresztény istentiszteleteket tartottak vasárnaponként. De volt hétköznapiakon is. Reggeli ima és esti ima. Térdeltek és keresztet vetettek a Grünök, Schwarczok, Steinerék és I. Jánosok. Izidor Jánosok.

A kilenc fiút egész éjjel vallatták. „Vallatták.“

Szegény, szerencsétlen, bátor, hős, drága naiv gyerekek!

Reggel munkára sorakozóban a krumplis verem mellett kellett elvonulnunk. A lakattal lezárt ajtó mögött hangokat hallottunk. Egy orr jelent meg az ajtó-résnél, meg két szem. A hentes volt. Felkapaszkodott a mélyből, hogy láthasson bennünket. — Oda se neki! — Mondta nevetve. Kemény férfias hangja meg sem remegett. — Csak arra vigyázzatok fiúk, hogy a csilléket jól megrakjátok...

Viccel.

— Jobb mintha elhagyná magát...

— Ő volt a legbátrabb köztük...

— Na, a többi sem ijedős éppen...

Még aznap levitték őket Borba...

Estére megkezdődött a mi vallatásunk is. Természetesen egyikünk sem tudott semmiről. Még ha tüzes vassal szedték volna ki a nyelvünket, akkor sem.

És sorba jöttek az intézkedések.

A főtörzs először is azokat pofozta végig, akiknek a csillagjuk nem volt rendben. És a legtöbb nem volt rendben. Azé, aki szembekerült vele semmiesetre sem. Életveszélyes volt minden megmozdulás. Lemenni a konyhához vacsoráért, átmenni egyik barakból a másikba, — a csillag vagy halvány volt, vagy a konturjai nem elég élesek, vagy lejjebb volt, vagy feljebb, arról nem is szólva, ha akadt bátor, vagy feledékeny és csillagos kabátja nélkül mert mutatkozni. Vörösre pofozott arcok és méltatlankodások: „Kérlek szépen ez nem volt parancsba adva, hogy itt benn a táborban is kell viselni...” Igazság és panasz? Nagyon naiv léleknek kellett annak lenni, aki ilyesmire még csak gondolni is mert.

Reggel kivonuláskor a kapuban megerősített őrség állt. Sorba vizsgálták a kenyérzsákokat. Akiknél a csajkán, napi adag kenyéren és evőeszközön kívül egyebet is találtak, azt felírták kihallgatásra: vásárnapra... A fehéreket tették megint felelőssé. Át kellett kutatniuk ezentúl nemcsak a kenyérzsákokat, de a testen lévő ruházatot is, nincs-e alul felesleges ruhadarab, kettős ing, vagy pulóver, sál, vagy éppenséggel csillag nélküli felső ruhadarab. Még aki borotválkozó készletét akarta kivinni magával: vásárnapi kikötésre az is elkészülhetett. A todtisták fegyveresen kísérték, a civilsapkákat, kalapokat be kellett szolgáltatni. Az eladásra szánt cikkek, ruhák kihordása a munkahelyre ezzel megszűnt.

És estére megkaptuk a parancsot a bakancsok

beszolgáltatására. Ez okozta a legnagyobb riadalmat. Minden bőrtalpú lábbelit le kell adni, — csakis fatalpú cipőben, vagy szandálban szabad ezentúl járni. A fatalpakat a tábor cipésműhelye készíti el, a hét végéig adtak határidőt. Akinek papucs, szandál, tornacipője van, megtarthatja. Mit csináljanak a hibáslábúak, akiknek ortopéd bőrtalpú lábbelijük van és másban nem tudnak járni? Hová forduljanak felvilágosításért? A főtörzsöt megkérdezni, megállítani? Biztos hasbarugás és kikötés.

A cipésműhelyből kikerültek az első fatalpak. Gyalulatlan fából készült talpak, minden felerősítő szíj vagy kapocs nélkül. Megindultak az ötletek és patentek termelései. Lekerültek hátizsák szíjak, hevederek, kapcsok, csattok, szögek, — a legkülönbözőbb kreációk láttak napvilágot. Két egyforma pár szandál nem alakult ki. Papucsokra is szereltek fatalpakat, — akadt olyan is, aki bőrtalpú cipőre szögelte fel, — levágta a cipő magas szárát, hogy ne lehessen ráismerni. Azok számára, akik cipész bajtársainknak megfizették: gyalult keményfából készült talpak kerültek ki néhány nap múlva.

Amint a cipésműhelyből kikerültek az első fatalpak, úgy sorakoztak fel a raktár előtt, ahol a főtörzs vette át a bakancsokat. Annyi pofon esett, ahány bakancs. Szövevényes dolog volt az, bakancsot beadni a főtörzs kezébe. Még a talpát is ki kellett tisztítani és bekenni. Hol akadt bakancs, amelyiken tisztítási hiányokat ne lehetett volna felfedezni? Aztán táblácskával kellett ellátni a név és az időközben kiosztott fegyencszámaink feltüntetésével.

Szánakozva néztük szegény fatalpas bajtársainkat, mi, akik még bakancsban jártunk, akik húztuk-halasztottuk a dolgot, féltünk a fatalptól is, féltünk a

bakancs beszolgáltatásával járó pofonoktól és kikötésektől is.

A fatalp merev volt, a talp hajlását nem követte és csak csoszogni lehetett benne. Néhány lépés csak és szakadtak, pattantak a szíjak, kapcsok, felerősítő zsinetek. Ha nem szakadtak, akkor meg belevágtak a húsba, ahol fel voltak erősítve. Még a menetelésben sem tudtak velünk tartani, a síma országúton sem, hát még lent a munkahelyen? A göröngyös, meredek, nehéz terepen, ahol kétlépésnyi síma terület nem akadt, a fűves, csúszos, ágas-bogas úttalan utakon, ösvényeken, csapásokon — és ahol terhet, nehéz terhet kellett cipelni, ahol súlyos földdel megrakott csilléket kellett tolni, ahol még erős bakancsokban is művészet volt szilárdan megállni. Bokaficamodások, rándulások, elcsúszások szünet nélkül és dolgozni kellett szünet nélkül — és hajtottak, siettetek kímélet nélkül, — nem volt pardon, nem lehetett hivatkozni a förtelmes lábbelikre.

És estére már a legtöbbnek sebes volt a lába és másnap már genyesesek voltak a sebek — és a rendelőn az orvosok nem adhattak szolgálatmentességet. Beteg, sebes lábakkal kellett ismét kivonulni és nem volt könnyörület és nem volt jó szó az érdekünkben, nem volt, akinek panaszzkodhattunk volna, akihez segítségért folyamodhattunk volna.

A szökevények ágszomszédjait kihallgatták. Akikőlük jobbra vagy balra feküdtek. Ezeknek tudniuk kellett a szökésről. Ezeknek látniuk kellett, hogy mit csomagolnak a kenyérzsákjaikba! Hallaniuk kellett a szökési tervek megbeszéléseit! — Az volt a szerencsénk, hogy a szökevények megkerültek, különben ők is ott lehettek volna most a bori rögtönítélő bíróság tömlöcében.

A szerb mérnöknek, a mosolygós szerb mérnöknek itt-ott elkomorodott a tekintete, amikor a vergődő bajtársakon megakadt a szeme. Aztán a megszokott derűs modorában folytatta munkáját.

A fehérkarszalagosok külön parancsot kaptak. Megmagyarázták nekik, hogy ők nem keveredhetnek velünk sárgákkal, hogy ők itt a megbízhatók, akiknek segítségére és támogatására a keret számít. Ezért nem is kellett nekik felfesteni a sárga csillagot. Figyeljenek bennünket és kíméletlenül azonnal jelentsék a legcsekélyebb gyanúsat is, amit észrevesznek. Sajnálatos, hogy a kilenc szökevény között akadt két fehér karszalagos is, két megtévedt ember, nagyon sajnálják a két szerencsétlent, nem lett volna erre a végzetes lépésre szükség, hiszen, — talán már hallották is, — előkészületek vannak folyamatban a fehér karszalagosok soronkívüli hazaszállítására.

Az ellenségeskedés és gyűlölködés a fehérek és sárgák között jóvátehetetlenül elmérgesedett. A fehérek, néhány jobbérzésű kivételével kíméletlen porkoláboknak és hajcsároknak bizonyultak. Azok a fehérek, akiknek nem jutott tisztség, vagy külön munkabeosztás, épp úgy dolgoztak, mint mi és igyekeztek a fehér-sárga ellentéteken enyhíteni. Akadt a fehérek között olyan is, aki nem vállalta a közösséget a fehér barakkal és résztvett a péntek esti istentiszteleteinken.

Július közepéig állandó esőzés, hűvös és szeles idő járta, azt hittük itt a hegyek között sohasem lesz nyár, — amikor beköszöntött a meleg napsugár.

Szökésről már nem beszélt senki, megadással viseltük sorsunkat — és a csodától vártuk megmentésünket. Helyzetünk mind súlyosabbá és kilátástalabbá vált.

Újabb veszedelem vetette előre árnyékát. Lovasok

tűntek fel az országúton, egyszer kétszer egy héten. Vadkinézésű fegyveresek, ukrán lovasok. Ezeket a németek hozták magukkal oroszországi hadjáratukból, a német érzelműeket, akik önként csatlakoztak. Azt beszélték róluk Ukrajnát járt bajtársaink, hogy félelmetes, mindenre elszánt fickók. És a legnagyobb zsidógyűlölők. A németek fogják tudni, mire lehet őket felhasználni! — A sok veszedelem, az SS, a Feldg.nd-armeie, a Wehrmacht, a fegyveres todtisták, a magyar keret a zsidófaló alessel az élen, a sárga csillagok, a számok, a cipőtlenség, az elhagyatott vad hegyek és erdők nem voltak elég fenyegetőek, még hozzá ez az ukrán lovasalakulat! Áttörhetetlen gyűrűben voltunk.

A vasárnap délelőtti foglalkoztatás megváltozott. A főtörzs maga is látta bizonyára, hogy nincs több kaparni való fű, — erre a kellemes szórakozásra csak egy-két kisebb csoportot osztott be. A többi, — a többinek ki kellett vonulni a tábor feletti erdőbe fát vágni és a kivágott fákat behordani. Ez már valamivel veszélytelenebb helyzet volt. A „látlak Juda“ csataüvöltések felhangzottak ugyan ide is időnként, de aki ügyes volt és elég merész, el tudott rejtőzni a sűrűben. Öt-tíz percre leheveredhetett, lélegzethez juthatott, tízóraizhatott, ha volt mit. Legfeljebb csak akkor kapott pofont, amikor becipelte a fát a táborba, — ha nem sikerült elkerülnie a főtörzsöt. A fákat bunkerépítésre hordtuk. A tábor néhány sarkában faerődítményeket kezdtek építeni.

A partizánok elleni védekezésre készültek.

Hallottuk időnként, érkeztek az erhák ide föl a hegyek közé, hogy a partizánok nem alszanak. Vasútvonalakat robbantanak fel, hidakat, szállítmányokat támadnak meg. A hegyi táborokban is megjelennek időnként, — itt is megöltek néhány todtistát, ott is néhány

kerettest — és távozáskor nem felejtkeztek meg arról sem, hogy néhány zsidót is magukkal vigyenek. Főleg orvosokat kerestek.

Az erhák, bármily hihetetleneknek is hangzottak, rendszerint beigazolódtak. Néhány nap múlva, de legkésőbb egy-két hét múlva minden erhá valóra vált. A partizán mozgolódások hírének is megvolt az alapja.

Keretünk fedezékeket kezdett építeni és fegyverrel járt állandóan minden keretes, még szolgáltatón kívül is. Épp úgy, mint a todtisták.

Bármilyen messzejáró események voltak is ezek, bármennyire nem tudtuk elképzelni hogyan és mikor válhat ezekből számunkra segítség, mégis segítségnek éreztük, — nem voltunk már annyira egyedül. Akadt legalább egy gondolat, amire támaszkodhattunk.

És az első verőfényes napon, kint a munkahelyen távoli repülőgépzúgást hallottunk. Furesa, tompa egyenletes zúgás, egyre erősödött, egyre tömörebb lett, — nem, ezek nem német gépek...

Sejtelmünk hamarosan igazolást nyert. Dörrenésekre lettünk figyelmesek. Mind sűrűbben, mind erőteljesebben. Léghárító lövések!

Működik a bori léghárító üteg! Lentről messziről, harminckilométeres távolról lőttek erre felé, ahonnan a gépzúgást hallottuk...

— Hurrá!

— Csend! — Intettük le gyorsan a magukról megfeledkezett bajtársakat.

— Hurrá!... — suttogta aztán, — nézd csak, látod?!

Láttuk. A ragyogó napfényben ezüst csillogású kis pontok szálltak el fölöttünk, magasan, nagyon magasan. A léghárító szakadatlan dolgozott. Fehér pamacsok jelezték a lövedékek robbanását, a repülőgé-

pek körül — sűrű egymásutánban sorakoztak egymás mellé a dördülő vattacsomók — és a gépek?! A gépek nyugodt egykedvűséggel, mértani szabályossággal megtartva a raj alakját, zúgtak-búgtak és siklottak tovább a kék ég alatt. A légelhárító szünet nélkül dolgozott. A lövedékek számtalan pamacsot puffantottak a gépek irányában — és most, hogy merőlegesen a fejünk fölött szálltak, láttuk: nem érték el a gépek magasságát. Három-hat-tíz... huszonöt gép, — bűgös messziről, újabb raj — négy-nyolc-tizenkettő... meg sem számolhattuk, már feltűnt a következő raj és egymás után jöttek, méltóságteljes biztonsággal zavartalanul. A légelhárító üteg abbahagyta a hiábavaló igyekezetet.

— Hatszáz gép volt... nem, közel hétszáz, — ne olyan hangosan te! Nem kell a németeknek látni, hogy mi... De a németek is a gépeket nézték. A szerbek is. A favágók. Biztatón, barátságosan mosolyogtak felénk, — ők is vitáztak egymással. A számolásban ők sem tudtak megegyezni.

Végtelen derű és bizakodás szállta meg a lelkeket. Élnek! Vannak! Dolgoznak az angolszász gépek, — mentek három irányban: Bulgária, Románia és Magyarország felé. Olaszország felől. Egyikünk sem gondolt arra, hogy ez a repülő invázió még csak messzi előjátéka — nem is a mi itteni helyzetünk, — egyelőre otthonaink felszabadításának.

Nem vagyunk egyedül!

Alig két óra múlva felhangzott a kedves bűgös zene: jöttek vissza. Ugyanolyan méltóságteljesen, ugyanolyan nyugalomban — és teljes számban. Akadt, aki pontosan leszámolta: megvannak mind! — Kiáltotta. — Na, esetleg azért egy-kettő talán hiányzik, — volt az ellenvetés, — végeredményben az is gyönyörű

teljesítmény! — De nem hiányzik! — Kelt ki magából az előbbi. — Láthatod, nem tudnak ezek lelőni egyet sem. Még ha el is éri őket a lövedék, olyan páncélzatuk van, ezeket a repülő erődöket úgy építették meg barátom, hogy az csuda!

És megindult a vita, a csodákról, a különleges acéllemezekről, a fegyverzetükről. A légelhárító megszólalt, néhány lövés után azonban elhallgatott. — Látod! Már nem is kísérleteznek! — Mi a fenének?! — Tette rá a szót a másik. — Egyet-kettőt lőnek, éppen már csak a becsület kedvéért, hogy ne mondassák . . . — Muszáj nekik lőni! — Magyarázta egy harmadik, izgalomtól félhevült arccal. — Muszáj nekik. A jelentést le kell adni, hogy az üteg megpróbálta, de . . . — Nem sok tölgyfalombot kapnak ezek itt Borban, — és boldogan nagyot nevetett.

Ettől kezdve egyhangú napjainknak ez volt az eseménye, műsorszáma, szenzációja. Ugy lestük, vártuk őket, a messiásokat, az ismeretlen hősöket — és jöttek pontosan minden nap, amikor derült volt az ég. Borús időben reggel szomorúan jöttünk ki a munkára, — tudtuk, hogy ma nem jönnek a Tomik, a Jonnik — Istenem! Ha egyszer úgy eszükbe jutna leszállni ide a völgybe, a hegyek közé — és felvennének bennünket! Mi volna ez nekik?! Az egész társaságot húsz gép magával vihetné . . .

A borús napoknak volt még egy szomorú oldala. A cigarettázás nélkülözése. Gyufa nem volt senkinél, — ezt a cikket itt fenn a táborokban, de még lenn Borban sem ismerték. Igértünk a szerb árusoknak magas összegeket egy skatulya gyufáért — és nem hoztak. Nem tudtak hozni. Sok fiúnak volt öngyújtója. Nagy cikk volt. Keresett érték cikk. Benzin még csak akadt, benn a táborban is, benzinmótorral fej-

lesztették a villanyáramot. De azok a csoportok, amelyekben öngyújtós bajtárs nem dolgozott, nagyon nehéz dolog volt a dohányzás. Átmenni másik csoporthoz tűzért igen körülményes és kockázatos volt. Meglehetősen távol estek egymástól és útközben elcsíphette az embert todtista is, fehér is. De napos időben nem volt gond. Akadt egy-két nagyító üveg a fiúknál — és a gyújtólencsék remekül fogták össze a napsugarakat. Ha nem süttött a nap, a dohányzásról legtöbbnyire le kellett mondani.

A vásár a szerb árusokkal már ismét zavartalanul folyt tovább. A szigorú kapuvizsgálat néhány nap múlva megszűnt, minden csoda csak három napig tart. A keretnek érdeke volt, hogy a fiúk pénzhez jussanak, — ki vásárolta volna meg a konzerveket, a lekvárokat, meg egy-egy úgynevezett keret-reggelit: fél kenyér, adag vaj, adag lekvár? Százötven dinár! -- Kellott nekik italra.

Szakácsaink Neumannal és Singerrel az élen, konyhaszemélyzetünk javarésze türehtetlenül fölényes, vagy goromba volt. Fehérkarszalagosok. Ezekre a tisztsegekre nem jelöltek sárgát.

A koszt fokozatos romlásával egyenes arányban erősödött a szakácsok durvasága. Kiosztásnál, aki kifogásolni, szólni mert: durván elkergették. A konyhaszemélyzet útján azonban hozzá lehetett jutni a jó fínom konzervekhez, zsírhoz, margarinhoz, vajhoz, húshoz. Akinek nem volt hozzájuk összekötteése, az még egy marék sót sem kaphatott tőlük. A bajtársakon már alaposan meglátszott a rossz táplálkozás. Beesett az arcuk, sápadtak, legyöngültek serege képezte a tábor javarészét. Egy kis édességért, egy kis zsírjellegű falatért eladták volna még a lelki üdvösségüket is. Annyira ki voltak éhezve, hogy az ehetet-

len ételekből is kétszer evett az, akinek jutott és, aki bírta tülekedéssel és ököllel. Ezek voltak a repetázók. A legügyesebb repetázó Náthán Pali volt, a Szerkesztő úr. Sovány, igénytelen ember, otthon Pesten újághordással kereste kenyerét — ő volt a Szerkesztő úr. Feneketlen gyomra volt, csillapíthatatlan étvágya. A harmadik, vagy negyedik csajka ételt — mert ha senki más, de ő legalább ennyiszor repetázott, — ha már nem bírta megenni, eltette másnapra és megette — hidegen. — Kenyerünk penészes volt. Sokszor az egésztest el kellett dobni és így még a főtáplálékunktól is elestünk. Lehetett azonban egészséges kenyeret is kapni. Zsákszámra hozta be Roth a borbély — a kettőtől. Százötven dinárért darabját. A saját kenyerünket.

A G. H.-s szakaszvezető, Hajdu László, amikor szabadságra ment haza Magyarországra, bizonyára magával vitte jövődő földbirtoka alapjait.

Aranytárgyakat is lehetett értékesíteni. Csak meg kellett találni a forrást. Az összeköttetést. Azokat a bajtársakat, akiket a keret megtisztelő bizalmával tüntetett ki. Ezerötszáz dinárért grammját. Ha megsejtették, hogy a fiú nagyon megszorult pénz dolgában, akkor ezerkétszázért, meg ezerért. Titokzatos kezek mindent összevásároltak.

Július 20-án fantasztikusnak látszó erhá látott napvilágot. Hitlert megölték! Bosszantó erhá volt. Ki találja ki ezeket a híreket?! K'nek tel'k kedve abban, hogy szerencsétlen helyzetünkben ilyesmivel igazasson, nyugtalanítson bennünket?! — A szerbek mondták kinn a munkán! — A todtisták mondták! — A rádiót hallotta az egyik orvos, aki éppen bent volt és . . .! — Ez is mondta, az is mondta. És az erhá másnap sem hallgatott el. Valóban, a szerbek

suttogták bizalmasan, halkan, fülbe, ragyogó szemekkel: Hitlert megölték . . . Az angol rádió naponta többször ismételte: Hitler meghalt! Bombamerényletet követtek el ellene. Számos vezérkari tiszt pusztult el vele együtt.

A todtisták barakjában este nem volt zene. A vendég olasz-hadifogoly zenekar nem tartotta meg a tervezett hangversenyt . . .

A német rádió is bemondta, — suttogta az erhá.

Ez már komoly volt. Itt már nem lehetett kétség. Még a legszkeptikusabbak is beadták a derekukat. Az erhá igaz volt. Ezúttal is, mint mindig, az erhák igaznak bizonyultak.

Percenként vártuk a hírt Németország összeomlásáról. Elérkezett tehát az idő. Ez tehát a nagy világegés európai befejezése. Megindultak a kombinációk. Hogyan fog lezajlani a felszámolás? Kit hogyan talál és hogyan érint? — A frontok, — hogyan állnak a frontok? Az invázió? A Kárpátoknál mi a helyzet? A Jassi-i front Romániában?

A találgatások csak egy napig tartottak. Másnap este a todtisták már vígan voltak, az olasz zenekar játszott . . . Mi történt?

A német rádió bemondta, hogy Hitlert a gondviselés csodával határos módon megmentette. Kisebb sérülésekkel élve került ki a merényletből.

Nem akartuk elhinni. Hírekért ostromoltuk a szerbeket. Ezek váltig erősítették, hogy meghalt, az angol rádió még mindig szünet nélkül ismétli . . . ne higgyenek a német hírverésnek, tagadják, el akarják tussolni — és mi hittünk a szerbeknek, — nappal, amíg közöttük voltunk. De estére bent a táborban megint ellenkező hírek, — él!

És multak a napok és semmi sem történt. Szép időben jöttek az angolszász repülők, rossz időben nem. Egykedvűen, pontosan, zavartalanul. Egyik vissza-repülés alkalmával irtózatos robbanás reszkettette meg a levegőt. Az egyik angol gép néhány száz méterre tőlünk dobta le bombáit, amiktől a támadásnál már nem tudott megszabadulni. Ledobta a hegyek közé. Lakatlan vidékre nyugodtan dobhatta. Egy másik repülő-napon az egyik angol gép lezuhant a messze távolban. Valami baja eshetett. Sűrű füst-csík jelezte a zuhanás útját. — Nem légelhárító lőtte le.

Honnan vették nem lehetett tudni, ezerötszáz munkaszolgálatos pusztulásáról terjedt el erhá. Azok a zsidó fiúk, akik velünk együtt vonultak be Jászberénybe és akiket az orvosi felülvizsgálat alkalmatlannak talált munkaszolgálatra, vagy akik hadiüzemi igazolvánnyal felmentést kaptak a munkaszolgálat alól. Az akkor bevonultak nagyrésze igyekezett valami címen felmentést kapni. Orvosi bizonyítványokkal, röntgen leletekkel kísérleteztek, — és milyen boldogok voltak, amikor igyekezetüket siker koronázta. Mi, akik bent maradtunk, fájó szívvel néztük a szerencséseket: mehetnek haza. Kevesen, a józanabbak komoly betegségekkel sem jelentkeztek orvosi felülvizsgálatra, komoly hadiüzemi jogosultak nem mutatták fel igazolványaikat, inkább vállalták a munkaszolgálatos sorsot, mint a felmentést. — Az erhá most ezeket igazolta. Az ezerötszáz felmentettet és alkalmatlant vonatra ültették, pesti irányítással — és Jászberény után Hatvan előtt SS állította meg a szerelvényt. Az ezerötszáz fiút lehajtották a mezőre és géppuskákkal rövid néhány perc alatt javarészt halomra lőtték. Állítólag egyeseknek sikerült a vonaton fent maradni és elbújni. Ezekről ered az erhá, — de hogy milyen úton jutott el ide

Borba? — örök titok marad. — Félünk már nagyon az erháktól, még a legvalószínűbbektől is...

Mult az idő, sokáig nem történt semmi, amikor aztán szenzáció színesítette meg az egykedvű napokat. Tábori levelezőlap nyomtatványokat osztottak ki, válaszlapokkal. Lehet írni! Haza! Mindenki írhatott egy lapot. Szigorú utasításokat kaptunk, hogy mit szabad írni és mit nem. Hogy hol vagyunk és milyen a bánásmód, azt nem. Hogy jól vagyunk és nincs semmi bajunk, azt igen. És meg kellett írni, hogy válaszolni csakis a hozzáfűzött válaszlapon lehet, hogy ne írjanak az otthoniak semmit, amit a cenzura kifogásolhat, mert akkor nem csak hogy nem kapjuk kézhez, de még ki is kötnek ráadásul — és ne írjunk sokat és ne írjunk sűrűn, mert esetleg a cenzura olvasatlanul eldobja

Hová írunk, kinek? Időközben létrehozták Pesten is a gettót. Ki tudja ki hol lakik? És a vidékiek? Hová írjanak ezek? Akiknek a hozzátartozóit még akkor deportálták, amikor otthon voltunk. — Sok eladó levelezőlap került forgalomba. Azoké, akiknek már nem volt hová írni, akiknek a bori munkatábor lett egyetlen otthonuk, akiknek a hátizsákjuk lett minden vagyonuk és megmaradt értékük. Ezeknek a fiúknak a levelezőlap írás szomorú szenzáció volt. Fogalmazványokat készítettünk, nehogy a lapokon javítani kelljen, vagy felesleges dolgokat írjunk meg esetleg és fontosak kimaradjanak. Dehát mi volt felesleges? Mi lehetett felesleges akkor, amikor annyi, de annyi mondani valónk lett volna. Amikor végre kapcsolatot teremthetünk a családukkal, — köteteket akartunk írni, hogy ne búsuljanak, tartsanak ki, mi is kitartunk, hogy imádjuk őket, hogy csak rájuk gondolunk és hogy mit csinálnak és mit csinál ez, hát az, hogy van-

nak, van-e pénzük, mik a kilátások, hallani-e, hogy a pesti zsidókat is deportálni akarják? — ezer meg ezer kérdés és közölni való helyett néhány szűkre szabott mondat állt rendelkezésünkre, — és egyik fogalmazványt dobtuk el a másik után.

Végre mégis csak megírtuk a lapokat, összeszedték. Számítottuk, számoltuk mikor érkezhetsz meg a válasz. A bizakodók szerint két hét múlva, a borúlátók szerint négy hét múlva. — Repülő posta viszi! — Persze, semmi sem fontosabb nekik, mint a zsidók lapjait repülőpostán vinni! . . . — Te marha vagy! Nem csak a zsidókét, minden postát repülőn visznek. A keret levelezése nyolc nap alatt fordul meg. Akadt egyéb szenzáció is. Bor, a bánya százötven embert kért a mi táborunkból. Százötven embernek le kell menni, itt kell hagyni a hegyi tábort, — a borzalmak borzalmába, a Berlin táborba, Borba, az a les közvetlen közelébe, a kínnó kamrába, ahol napi 14—16 órát dolgoznak, ahol a todtisták legnagyobb része versenypályát rendez a magyar keret brutalitásával . . . Állítólag azok kerülnek le közülünk, akik gyöngé munkásoknak bizonyultak, meg akik ellen kifogás van.

Táborunk, most kezdtünk csak eszmélni rá, szanatórium volt a Berlin táborhoz képest. Félelem fogta el a fiúkat most, hogy az eddig csak hírből ismert borzalmak saját bőrünket is kezdték fenyegetni. Itt már megszokták. Itt esetleg megpofozott, vagy megrugdalt a főtörzs, esetleg nem. Itt vasárnap ki lehetett maradni egy kis szerencséivel a kikötésekből. Ezt a szerencsejátékot már ismertük és megszoktuk. De az, ott lent! Az nem szerencsejáték! Az a biztos megrokkolás vagy pusztulás.

— Ott is van keret, — vigasztalták egymást a fiúk, — ott is seftelnek a honvédek. Kell ott is az óra,

meg az ing, meg a civilruha esetleges menekülésre, ott is adnak el lopott konzerveket meg lekvárt, — nem eszik a levest olyan forrón, ahogyan főzik . . .

Napokig tartott a feszült helyzet. A Nagyödön a todtistákat kérdezte meg ki az, akit az itteni munkára nem tudnak használni. A todtisták választották ki a szerencsétleneket.

Estére bent a táborban rejtélyes sugdolódzások indultak meg. Az irodában szolgálatot teljesítő fehérek, kiváltképpen Nemes bajtársunk, el tudták intézni, hogy az összeállított listán egyes neveket kicseréljenek. Ötezer dinár körül alakult ki ennek a gyönyörű üzletágnak az árfolyama. Egyik ilyen kiszemelt ötezres áldozat volt Klein János budapesti pincér bajtársunk.

Amikor a százötven embert levitték Borba, todtistáink csodálkozva állapították meg, hogy egyesek, akiket ők kijelöltek ittmaradtak, egyesek pedig, akiket itt tartottak hiányoznak.

A todtisták az utóbbi időben mintha kevesebbet törődtek volna a munkával. Csak ha be voltak rugva. Akkor kerülni kellett őket. Eddig főleg csak este, munka után ittak, most mind sűrűbben fordult elő, hogy nappal is részeg volt a társaság. Tizenkét bajtárs verejtékezve, nyögve hozott fel a völgyből, vállon egy hatalmas farönköt. A meredeken még teher nélkül is alapos munka volt felmászni. Az egyik todtista, fiatal sváb legény és esküdt zsidófaló, ott, amikor a fiúk a legveszélyesebb, legcsúszósabb meredekhez értek, kipofozott a teher alól nyolcat. A megmaradt négynek kellett felcipelni a roppant terhet. Csúsztak, buktak, térdre rogytak, vállukat, arcukat feltörte a száraz fakéreg, lábukat felmarta a gaz, — a véres verejtékes munkát röhögve, kezeit csípőre rakva és káromkodva

élvezték végig a todtista és a köréje gyűlt még részeg-
gebb társai.

Idegörlő egyformasággal teltek a napok. Ugyanaz a kép mindég, az unalomig ismert útvonal reggelenként ki a munkahelyre, — a fák, a kanyarodónál a farakás, az a borzalmas, változhatatlanul ottálló farakás, egyik oldalán az emberfej-szerű tapló-képződménnyel, — gyűlöltük ezt a fejet, ezt az elkerülhetetlenül minden reggel felbukkanó fejet és mind a többit, a változatlan, egyforma, a rabságunkat és kilátástalanságunkat szemünk közé vágó stereotip ismétlődését az egész vidéknek. Fáradtan és szomorúan hevertünk esténként vackainkon. — Te, — szólalt meg valaki bizalmasan a szomszédjához. A fuvaros volt. — Te, én otthon, ha az ágyneműmön nem csak hogy bolhafoltot, de ha egy makulányi piszkot fedeztem fel, felpofoztam az asszonyt. Ha a leves forró volt, ráborítottam a sparherdot. Te, — folytatta most már nagyon halkán, rezes hangja tompán megremegett, — amikor asztalhoz ültünk, az asszony kiosztott, előbb a gyerekeknek, aztán vett magának. Nekem nem osztott. Én mindég a lábast kaptam. A lábas az apáé...

A fuvaros szeme könnyezett. — Te, — tette aztán hozzá, — én soha többé nem pofoznám meg az asszonyt...

Egy másik fekvőhelyen szótlanul feküdt egyik bajtárs. Egyszer csak idegesen felül és átszól a szomszédjának.

— Mondj egy pár női nevet!

— Miért? — kérdezte a szomszéd.

Ingerülten sürgette az.

— Ne kérdezz, mondj!

— Jolán, Irén, Sári, Anna, Bözsi, Rózsi, Klári.

— Még!

— Mária, Mancsi, Vilma, Magda.

— Még ! ! !

— Nem tudok többet . . .

— De mondj még, könyörgöm, mondj még . . .

— Teréz, Zsuzsi, Katica.

— Tovább!

— Nem tudok tovább, becsületszavamra nem tudok tovább. — Csend. — De hát minek ez neked?

Csend. Megismételte a kérdést. — Mondd, minek ez neked?

Szomorúan legyintett.

— Kérlek szépen van otthon egy jóbarátom, Pesten, akihez minden vasárnap elmegyek látogatóba. Évek óta. Nem múlik el vasárnap. Van neki egy kislánya. Egy hétéves kis angyal, kis ördög, egy édes, okos, drága kis jószág, az én legnagyobb szerelmem a világon, akivel órák hosszat tudok játszani, elszórakozni, aki úgy beszélget velem, mint egy felnőtt, akiért már szombatonként járom az üzleteket, hogy ajándékot vigyek neki, aki talán jobban szeret engem, mint az apját, — évek óta, kicsi baba kora óta nevelődik a szemem láttára, — ennek a kislánynak a neve, a neve nem jut eszembe. Hetek óta kínlódom, minden nap. kísért mint valami lidérc, a neve, az édes kis neve, nem jut eszembe.

Az unalmas, lélekölő csendet itt-ott zavarja meg egy incidens. A főtörzs az orvosi rendelőből pofozta ki a betegeket! A főtörzs este mindenkit megpofoz, akit fél kilenc után az udvaron talál. A főtörzs most pofozta meg egy félvak bajtársunkat, akit mindig vezetni kell valakinek, még nappal is, mert nem lát egy lépést sem maga elé, — a W. C.-nél kapta el, felpofozta, szegény leesett a földre, a főtörzs össze-vissza rugdalta, — begurult az árokba. a szemüvege összetört . . . Most

ott fekszik aléltn, meg sem tud mozdulni, be kell hozni a szerencsétlent . . .

A Nagy-Ödön az egyik nap felpofozta a kis Lacit. A kis dédelgetett mindenkikédvencét. — Sakrament! Der Kerl! Hát hiába mutatja neked az ember, hát hiába tanítlak?! Nem akarsz! Egyszerűen nem akarsz tudni! Lauskerl! . . .

— Er hat Recht! — jöttek oda aztán a todtisták is. — A Chefnek tökéletesen igaza van. — A Chefnek tökéletesen igaza van, — mondták a fehér munkavezetők is.

— A Chefnek tökéletesen igaza van, — ismételték már a sárgák is, — látni, hogy nem is igyekszel, kihasználod a helyzetet, hogy tekintettel vannak testi gyengeségedre . . . egy ilyen fiatal gyerek! Amikor én tizenhétéves voltam . .

És szegény kis Lacika sorsa ezzel megfordult. Mindenki őt kifogásolta, mindenki megakadt rajta, szídták, hajtották, otthon is, este, ha rákerült a sor a baraksöprögetésben, vagy egyéb munkában, mindig találtak hibát nála, rajta, a fekhelyén, a munkáján.

A kis Lacika kapta ettől kezdve a legtöbb pofont. Alig mult el vasárnap, hogy a kis Lacika ki ne lett volna kötve.

A szerencsétlen gyerek már csak árnyéka volt saját magának. Szemei mélyen beestek, szomorú két nagy fekete gyerekszeme, a háta teljesen meggörnyedt, alig vonszolta magát, sebes, genyes lábai alig csoszogtak vele ormóttan fapapucsában, amelyekről mindig leszakadt a szíj, vagy spárga — és nem akadt senki, aki felerősítette volna neki, — anyukája nagyon messze volt.

A Nagyödön egyébként változatlan német alaposággal és szigorral járta napi ellenőrző körútját. Az

egyik csoport előtt megállt, állt egy ideig, aztán mély megvetéssel megszólalt: man sieht... látni, minden érdeklődés nélkül dolgoznak... — és mint aki nagyot mondott, sarkon fordult és tovább ment.

Valóban ilyen bornirt lenne ez az ember? Ez komolyan gondolja, hogy valakit is közülünk fűt ennek a munkának a becsvágya?

— Orvos! Orvos! — hangzott a kiáltás továbbra is, naponta többször és soká, mert az orvosokat nehéz volt megtalálni. Aludtak, vagy epret szedtek az erdőben. — Orvos! Orvos! — Sürgetett a vészkiáltás. — Jövök — volt az egykedvű válasz, aztán még néhány szem epret szedett a sapkájába és elindult a hang irányában. Lassan és egykedvűen. Kötszeres ládája már üres volt. Se géz, se jód, se vatta. Miért siessen? Lelki vígaszt a többiek is adhattak a sebesülteknek.

Megérkezett a bori kórházból szerencsétlen fiatal bajtársunk, akire rászakadt a csille, Ezri Pali. Nyakán a behegedt seb, még jobban lesoványodva, még sápadtabban. Körülvettük. Mohón lestük szavait, a híreket, hiszen ő sokat tudhat, lent Borban ott sok mindent lehet hallani... — és mesélt, mesélt, hogy a bori kórházban már több operációt nem vállalnak, ő volt az utolsó, Kiürítik. Hogy a todtisták lent Borban már összecsomagoltak és útra készen állnak. Hogy az üzemeknek nincs elég szenük, mert a vasútvonalat a partizánok tartják kézben. Hogy a bori rádió bemondta a német hadsereg főparancsnoki tisztségben beállt változást és még sok minden hihetőt és hihetlent és alig oszlott szét körülötte a kérdezősködők egyik gyűrűje, már körülvették mások és ő fáradhatatlanul ismételt, mosolyogva, boldogan, hogy szenzációkkal szolgálhat, hogy itt lehetett újból közöttünk, hogy meggyógyult, hogy megmenekült... Csak még nagyon gyöngye volt,

fáradt volt, még szüksége lenne néhány napi pihenőre és valami kis jobb táplálkozásra.

Pihenőt nem kaphatott. Egy napot sem. Másnap már ki kellett vonulnia munkára, — nem volt láza. Táplálkozni? Ha volt pénze vehetett lekvárt, vagy zöldpaprikát, ha sok volt a pénze, zsírt is kaphatott. Nem volt neki sem sok, sem kevés — egy napig. Másnap „ugrott“ egy ing és volt ennivaló. Lábbadozó koszt.

A szerb árusok, amikor csak lehetett, becsempészték a Donauzeitungot. A németek balkáni újságját. Csoportok alakultak, akadtak németül jól tudók és azonnal fordították, magyarul olvasták a cikkeket. Örök ügyeltek nincs-e Ödön a környéken. Az újság mindég harmad-negyed napos volt, de mi faltuk a híreket. És mindennap akadt benne annyi „elreteszelés“, „sikerült elszakadni az ellenségtől“, „elkeseredett védekezés a túlerővel támadó oroszok ellen“ — és a többi jólismert német kreáció, hogy a mindennapi remény-injekciót megkaphattuk. Óvatosan tapogatódzunk a todtistáknál, mi a véleményük most már a hadihelyzetről. Most, hogy az invázió már sikerült, amire a németek annyi gúnyos, fenyegető és öntelt kijelentést tettek, most, hogy az oroszok végrehajtották a nagy keleti áttörést, — ugyan vajjon mit hisznek, bíznak-e még és ha igen, miben bíznak még ezek a todtisták?

— Németország, — volt a válasz, — ezt a háborút nem fogja eljátszani! Jönnek az új fegyverek... — Ez Filipp todtistánk véleménye volt.

Itt a hegyek között önmagunkra hagyva, minden jó háborús hír ellenére is megingattak pillanatokra hitünkben ezek a fanatikus németek. Még minket is. Itt értettük meg, hogy a német propaganda hogyan

tudta befolyásolni a népeknek még a józanabb és világosabb fejvel gondolkozó tömegeit is, akiknek figyelmét a valódi ellenségről elterelték a zsidózással. Akik nem látták, hogy a hitleri birodalom „védelme“ a pusztulásukat jelenti. Az új fegyverek... a V.-1. és a beharangozott V.-2.... — a todtisták azt állították, hogy ezek a fegyverek épp úgy el fogják dönteni ennek a háborúnak a sorsát, amint az első világháborúét az amerikai tankok. A Donauzeitung beismerései a visszavonulásokról és veszteségekről csak a németek erejét bizonyítják. Átmeneti és magasabb sztratégiai veszteségek, — elég erősek ahhoz, hogy semmit se hallgassanak el.

Göbbels mester büszke lehetett méltó fiaira.

A Nagy-Ödön egyik nap szokása ellenére nem lent jött a munkahelyen napi ellenőrzési körútjára, hanem fent a magasban, az országúton és fentről figyelte a munkát. Egy huszonöttagú csoport éppen ült.

— Bagázs! Bagázs! — ordította.

A csoport riadtan ugrott széjjel. Kitért a botrány. Mi lesz ebből! Legalább kétszer két órai kikötés. Ha a Nagy-Ödön tesz feljelentést a keretnél, nagyon keményen fogják megtorolni. Lehet, hogy botozás is lesz...

A vasárnapi kihallgatáson szokatlan dolog történt. Ott állt mind a bűnösök serege és közöttük a Majrás, — a félős, ahogy még Ukrajnában elnevezték a társai, — a Majrás magára vállalta a huszonöt ember bűnét. Alparancsnok volt és a kihallgatáson jelentette, hogy a huszonöt embernek ő adott engedélyt a leülésre, mert igen derekasan dolgoztak és elfáradtak...

A Majrést egy órára kötötték ki, mert nem volt joga ilyen engedélyt adni. A többi, ezúttal, egyszer kivételesen megúszta büntetés nélkül.

A Majrés, a félős bevonult a bori munkatábor hősei sorába.

A főtörzs egyik délelőtt összecsomagolt és eltávozott. Tíz napra mennt csak le, Borba, az ales hivatta Lovagló órákat akar tőle venni. A főtörzs huszáremler volt, ért a lóhoz nagyon, — magyarázták a fiúk. A gyalogságot igen lenézi. Egyszer sakkozni is látták és nem volt hajlandó gyalogossal lépni, csak lóval. Huszáremler nem lép mással, — mondta.

Nehéz volt elképzelni a főtörzsöt sakkozni. De hát el kellett hinni, mert még azt is hozzátette, hogy sakkmester volt az anyja szeretője.

Tíz nap, tíz nap. Az is tiszta haszon. A keret többi tagját nem igen érdekelte más, mint az üzlet. A szabadságra utazó honvédeknek, főleg Frey tizedesnek úgynevezett bonokat adtunk. Vagyis levelet, otthoni hozzátartozóinkhoz, hogy fizessenek a sorok átadójának bizonyos összeget. A szabadságos honvédek ezekre a bonokra előleget nem adtak. Csak utólag, visszaérkezésükkor fizettek. Már aki. Volt aki a felét vagy negyedét, volt aki semmit — és volt, aki vissza sem érkezett. — Hja! Háború van, kockáztatni kell. Kinek milyen a szerencsése!

Új Lagerführert kapott a tábor. Átvette a teljes leltárt és amikor a fehérék barakjába ért, megakadt a szeme a feszületen.

— Hát ez mi?

Megmagyarázták neki.

— Ki vele! Azonnal szedjék le! Zsidónak nincs feszülete!

Nem volt fellebbezés. Na de hát nem olyan nagy szerencsétlenség. Krisztushívő emberek feszület nélkül is tudnak imádkozni.

— Éreztem már a katasztrófa előszelét, — mondta egyik fehér a másiknak.

— Hogyhogy? — kérdezte ez megértéssel.

— Kérlek szépen tegnap elvesztettem a Szent Antalkámat. Én egészen odavagyok . . .

— Nagyon meg tudlak érteni, kedves barátom, szegény barátom.

A tíz nap alatt csak egy incidens történt. Valamelyik este az egyik barak népe elkésett a sorakozónál. A hadnagy megvetőleg nézett végig a társaságon.

— Ez maguknak sorakozó?! — Kérdezte szeliden, undorral sarkon fordult és eltávozott.

Megsértődött? Határozottan ez volt az érzésünk. Ez is lehetséges? Itt? A hasbarugások birodalmában?

Már éppen megelégedetten dörzsöltük kezeinket, amikor belépett az egyik keretes: „Az egész barak sorakozó! Csak ez a barak, külön!”

Kellemes, kis vacsora előtti tornában volt részünk. Békaügetés félórán át. Ez annyit jelentett, hogy csipőre tett kézzel guggoló állásba kellett helyezkednünk és lábujjhegyen ügettük végig az udvart, oda és vissza, — utána felállás, futás oda és vissza, aztán megint békaügetés, — jaj volt annak, aki rosszul csinálta, elesett, vagy csak megingott. A fatalpakon, sebes lábakkal, öreg tüdőkkal, asztmákkal, — félórán át. Volt aki összeesett. Kihívták az orvost, feldörzsölte és tovább kellett csinálnia, könyörtelenül. Azt hittük, soha sem lesz vége. ,

— Majd megtanulják a sorakozást! — volt a zárószó, amikor végre bevonulhattunk a barakba. Kéthárom napig még sántítva is alig bírt menni a társaság.

Ebben a tíz napban történt, hogy az országúton műsoron kívüli teherautók tűntek fel.

— Pásli! Te, ez pásli!

Páslinak nevezték oroszul a visszavonuló, gyalogoló, rendetlen, össze-vissza menetelést.

Pásli! Ez bizony az! A teherautókon szokatlan holmik. Lőszeres ládák, fegyverek, acélsisakos német katonák, csomagok, ponyvák, szerszámok . . .

— Ez nem pásli, barátom! Nézd csak, székek is vannak fent, meg asztal. Nem mondanád meg minek a páslihoz butor?

Nem akartuk tudomásul venni. Ez pásli! Megin-
dult a német menekülés. Most aztán okosan fiúk! Oko-
san a helyezkedéssel. Szemünk, fülünk nyitva legyen,
nehogy most, itt a megmenekülés kapujában „kinyir-
janak“ bennünket.

Hazafelé az úton egymásnak áradoztunk. Hiába!
Ez már napok óta lógott a levegőben.

A bori hírek, hogy a todtisták már összezsoma-
goltak, a todtistáink nemtörődése a munkával, — a
főtörzs elment . . . — fenét ment ő lovagló leckéket
adni, elment előre intézkedni, talán meg is lógott, —
itt barátom vége a dalnak! Ez a felvonás lefutott. Kez-
detét vette az utolsó! De most aztán ügyesen!

Nem került sor az ügyességünkre. Nem pásli volt.
Csak költözködés. Egyik tábor todtistái költöztek át
a másikba.

A főtörzs visszaérkezése előtti napon az egyik
fehér csoportvezető jelentette a keretnek, hogy két em-
ber eltűnt: Berkovics és Szántó Lali. Nappal kint dol-
goztak rendesen, ott voltak a helyükön — és most
nincsenek. Nem találja őket sehol.

Megszöktek. Egyszerűen munka befejezésekor le-
maradtak, nem jöttek be a táborba. Közelebbi bará-
taiktól megtudtuk, hogy mind a kettő tud szerbül . . .

Nem fogták el őket.

A fehér baraknak különösen kényelmetlen volt az eset. Az egyik szökevény ugyanis fehér volt. „Megbízható” elem.

És másnap megérkezett a főtörzs. És harmadnap a fehéreknek is fel kellett festeni a csillagot. Nagyon szomorúak voltak. A soronkívüli hazaszállításukból csillag lett. Szomorú sors, külsőleg már nem voltak különbek a sárgáknál . . .

A főtörzs nagy beszédet intézett hozzánk. — Persze, maguk azt hitték, hogy már nem jövök vissza! Persze, a sok rohadt zsidó, már megint megszökött kettő, — de vadabb leszek, mint valaha! Vaddisznó leszek! Vaddisznó! Nem félek csak az Istentől! Az anyámat sem kímélem!

A beszéd többi részéből megtudtuk, hogy Borban megtartották a rögtönítélő tárgyalást a kilenc szökevény fölött. — Azzal védekeztek — ordította a főtörzs — azzal védekeztek a disznók, hogy előlem szöktek meg, mert én ütöttem, vertem őket. És én odaálltam és nem tagadtam! Igenis ütöttem és vertem őket, de még hasba is rugom valamennyit, aki a parancsot nem teljesíti! Itt dolgozni kell! Dolgozni, dolgozni és megint csak dolgozni! Én is dolgozom, a hadnagy úr is dolgozik! Vaddisznó leszek! Tisztelet a kivételnek! Sajnos, Judást nem tűrök! Nem kímélem az anyámat sem! Vadember volt az anyám szeretője!

Az ítéletről nem tudtunk meg semmit.

A naposok esti felpofozása újból kezdetét vette. Egyik naposunk, — kemény kötésű ember volt, — Weisz cipész, hátrahúzódott és kikelt a verés ellen. Kemény, határozott katonás hangon: „Főtörzsőrmester úr ne üssön! Ehhez nincs joga! Rendejen kihallgatásra, ott majd kiszabják büntetésemet, ha bűnös

voltam! De Ön itt nem üthet! Idősebb ember vagyok, családos apa . . .“

Csak ez hiányzott a főtörzsnek. Elborult a szeme. Cigány képe, ha ugyan lehetséges volt, még sötétebb lett a feltóduló vértől. Neki esett a naposnak. Ütötte, verte, ahol érte. — Nesze te büdös zsidó! Nesze! Hogy nekem nincs jogom?! Nesze neked jog! Az idős embernek, a családosnak! . . .

Végre abbahagyta. — Vasárnap kihallgatáson jelentkezik! Majd ellátom a baját! Mit fog mondani a hadnagy úrnak, miért rendeltem k hallgatásra? Azért, mert azt mondta nekem, hogy rohadt főtörzs. Hallottam, amikor azt mondta: rohadt főtörzs! . . .

És ebbe megint belevadult. Megint neki esett és addig pofozta, amíg „bevallotta“, hogy azt mondta: rohadt főtörzs.

Vasárnap két órára kötötték ki a főtörzs személyes felügyelete mellett. A szíjat úgy meghúzatta, hogy bajtársunk karjaiba egy hétig nem tért vissza az élet.

A munka odakinn mindjobban ellanyhult, elbágyadt. A todtisták úgyszólván már semmivel sem törődtek, csak ittak.

A repülőgépek menetrendje is megváltozott. Szokatlan időben jelentek meg, össze-vissza, — a frontok megváltoztak, megváltozott az angolszászok repülő-taktikája is. A Donauzeitung leplezés nélkül hozta a veszteségekről szóló cikkeket. Csak a vezércikk, az bujtogatott tovább is. A V1-gyel és a további várható új fegyverekkel. Minden szám első oldalán rajzos vice. Szánalmas német propaganda-vicek.

Nem lehet már messze a vég. Nem lehet messze

A szerb mérnököt már napok óta nem látjuk. Szabadságra ment és nem jött vissza. A mérnök bajtársak, akik vele dolgoztak, nem tudtak felvilágosítást

adni, annyit azonban megtudtunk tőlük, hogy a szerb mérnök mindég intette őket, ne hogy megszökjenek. . . — Furcsa ember volt. Szerb létére. Nagyon megbízható embere lehetett a németeknek, ha még szabadságot is adtak neki. És amellett rosszul dolgozott. Utódja egy todtista mérnök lépten nyomon talált rossz méréseket, — egész töltések épültek ferde irányban. Magunk előtt láttuk okos, sugárzó arcát, éles-metszésű sas orrát, biztos mozgását, mosolygó fölényét. — Nem lehetséges. Itt valami nincs rendben!

A forró nyár kiapasztotta a kutat, amiből mosdó helyiségünk táplálkozott. Most már nemcsak a szűkre szabott mosakodási idő, de a vízhiány is akadályozta a tisztálkodásunkat. A főtörzs, ha valakit elcsípett a mosdónál: kiverte. Kint a munkahelyen „tisztálkodtunk“ és mostunk pocsolyákban. Két kis forrás szolgáltatta az ivóvizet, itt töltöttük meg kulacsainkat, — otthon a mosdóban már csak ritkán juthattunk vízhez.

Az udvaron tilos volt közlekedni sárga csillag, sárga karszalag és sapka nélkül. Akit elkapott a főtörzs, azt megpofozta és vasárnap kiköttette.

Vasárnap délután a szokásos tetűvizsgálatnál a főtörzs oda állt az orvosok mellé és ordítozott. — Csak alaposan megvizsgálni a tetveseket, a sok tetves zsidót! Persze hogy tetvesek, egyik sem akar mosakodni!

Mindezek ellenére mind kevesebb volt a tetű. Egy vasárnap alig akadt már egy-két ember egy barakból

A főtörzs a todtistákat is buzdította. — Csak hajtani a sok bűdös zsidót! Csak hajtani! Nem kimélni! Dolgozni, dolgozni, dolgozni és dolgozni. . . .

A főtörzs feltűnően sodródott a todtistákhoz. Leghangosabban ő nevetett a vicceiken, jöllehet nem is értett németül. Elismerőleg veregette meg a vállait

és sehogysem akarta észrevenni, hogy azok megvetik és lenézik. Ő csak veregette a vállakat.

Megjött a posta! A válaszlapok! A hadnagy szabadságon volt, helyettese Barcza, a kis zászlós cenzurázott. Amint néhányat átnézett, máris küldte be hozzánk a barakokba kiosztásra. Fél éjszaka dolgozott, csak hogy minél előbb kaphassuk kézbe a remegve várt sorokat. Érkeztek szabálytalan lapok és levelek, — nem a hivatalos válaszlapokon. Ezeket nem tépte el. Behívta magához az illetőket az irodába, átadta nekik elolvasásra, aztán meg kellett semmisíteni. Nehogy a hadnagy tudomást szerezzen róluk!

A posta megérkezése sok örömet és sok bánatot hozott. A pestiek majdnem mind kaptak választ és aránylag megnyugtató híreket. Még otthon vannak, őket még nem deportálták és talán. . . ha Isten is úgy akarja. . . — A vidékiek, már közvetlen Pest környékiek is visszakapták lapjaikat, kis ráragasztott céduállal: elköltözött. Leírhatatlan volt a fájdalomuk, — megpróbáltuk vigasztalni őket, nem kell azért minden reményt feladni, talán nem is deportálták őket, talán még a gettókban vannak, csak oda nem kézbesít a posta.

Hiszen Magyarország felől jobb híreket hoz a rádió. A Donauzeitungból is ki lehet venni a sorok közül, hogy a magyar kormányválság tényleg megtörtént. A Sztójay kormányt felváltotta a Lakatos-kormány, úgylátszik lazítani tudtak valamicskét a német nyomáson. A Lakatos-kormány kijelentette, hogy a zsidó kérdést igen is meg kell oldani. De nem most. Majd a háború után. Az országra most fontosabb feladatok várnak. . .

A főtörzs engedékenynek mutatkozott. Ő maga sürgette a fiúkat, hogy az újonan kiosztott lapokat

írják meg minél előbb, hogy a válasz is minél előbb itt lehessen.

Ezek éreznek valamit. Ezek úgy látszik most már menteni akarják a bőrüket. A szerbiai kiürítés híre és az otthoni hírek megszelidítették a keretet. . .

Este takarodókor a Szerkesztő úr rohant be a barakba, lihegett a futástól és már dobta is le magáról a ruháit.

— Légiveszély! Légiveszély!

Ez annyit jelentett, hogy jön a főtörzs.

A Szerkesztő úr éppen csak, hogy be tudott bujni a takarója alá és ott majszolta, tudja Isten hányadik porció vacsoráját, a főtörzs már meg is jelent az ajtóban, csörögve, megállt, csipőre tette a kezét.

— Melyikük mondta azt, hogy légiveszély?

Pillanatnyi csend. Vészteljes volt a levegő, — na most nagy pofozás kezdődik — és a Szerkesztő úr tudván azt, hogy minden huzavona csak ronthat a helyzetén, felült az ágyán és jelentkezett.

— Én mondtam, alázatosan jelentem.

— Légiveszély! — ordította a főtörzs. — Óriási! Légiveszély! Ez én volnék, mi? — És nagy hahotába tört ki.

A Szerkesztő úrnak gyors volt a felfogása és neki-bátorodott.

— Igenis főtörzsrőrmester úr.

Már mint hogy, ha én jövök, az légiveszély? Mi? — Az oldalát fogta a nevetéstől. Jól van, jól van édes fiam. Holnap jelentkezik a konyhán. Megértette? Megmondja a szakácsoknak, hogy az én parancsomra dupla adagot adjanak magának édes fiam! Reggel is, délben is, este is! Légiveszély! Légiveszély! — ismételte még néhányszor, kifelé menet,

Ez tetszett a főtörzsnek.

A Szerkesztő úrnak külön szerencséjéhez tartozott, hogy másnap vasárnap volt és a dupla koszt a vacsora-lekvárra is vonatkozott természetesen.

A Donauzeitungban megjelent egy fényképfelvétel arról a teremről, ahol a Hitler elleni merénylet történt. A teremben nem maradt épen egy butordarab sem, hatalmas robbanás nyomait mutatta, — csodálatosképpen egy kis asztalka, amelyiknél Hitler állt, maradt sértetlen. A kép szélén áll Hitler és Mussolini, a terem bejáratán kívül. Hitler mutatja Mussolininek a tettszínhelyét. Ez a részlet hozzámásolás volt. Még a laikus is megállapíthatta. De függetlenül attól, él-e Hitler vagy sem: a háború sorsa eldőlt. Az angolszászok már elhagyták Párist, az oroszok Varsót, — minden esetre, ha a július huszadiki merénylet sikerül, vagy napvilágra kerül Hitler pusztulása. . .

A hadnagy megjött a szabadságról, de az életünkön nem sokat változtatott. Ment minden tovább a maga útján. Azt mesélték, hogy nem jöhetett végig vonattal. A partizánok miatt. Az út utolsó részét teherautón kellett megtennie.

A hajunkat átlag kéthetenként kellett lenyíratni. Most azzal sem törődtek. Egyik éjjel női hangokat hallottunk az udvaron.

— Őrség, alázatosan jelentjük, megyünk . . és nagyokat nevettek hozzá. Ketten voltak. Aztán férfi-nevetés vegyült közbe. Aztán az egész őrség nevetett. Két becsípett nőcske volt. A keret hozatta ide őket. A keret sokat mulatott. Ittak, harmonikáztak. A németek is. Éjjel is, nappal is. A hadnagy alig mutatkozott. Azt mondták, egész nap iszik. Ha véletlenül keresztül ment nappal az udvaron, ránk sem hederített.

A levegőben érezhető volt a változás szele. — „Nile” szaga van az egésznek, állapították meg a fiúk. Ezeknek a töltéseknek a felépítését már nem fogjuk befejezni, — ez volt az általános vélemény. Hogy hová kerülünk, mikor megyünk nem tudhatta senki. De bizonyosra vettük, hogy rövidesen megyünk. Már a todtisták is beszéltek róla. Ezek azt mondták, hogy a Bácskába megyünk, ott fogunk erődítéseket építeni. Meg Bánátba. —

A beszivárgó rádióhírekből és a todtisták Donau-zeitungjából éreztük, hogy a háttérben nagy események játszódnak le. Távoli ágyúdörgéseket sűrűn lehetett hallani. Románia felől, Bulgária felől. A partizánokról is mind több és több hír érkezett. Állítólag közelednek Borhoz!

Szökések híre innen is onnan is, a többi táborból. Már nem volt szenzáció. Az utóbbi időben majdnem minden szökés sikerült. Közel lehettek a partizánok.

Todtistáink egyik éjszaka, borozás közben arról szavaztak, hogy megöljenek-e bennünket, ha itt befejeződik a munka, vagy sem. A fele, közöttük Jakob, Burbach, az egyik Kaltenbach igennel, a fele nemmel szavazott. Nem vettük komolyan. Annyit már tudtunk, hogy ezek már nem fognak bennünket kivégezni. Ez nem az ő hatáskörük.

A todtisták nem gyilkolnak. Csak a szájuk jár, hősködni akarnak egymás előtt. Nem törödtünk mi semmivel. Csak a változás érdekelt bennünket. El innen! El végre! Mozduljunk meg végre! Érezhessük, hogy sorsunk nem kötött ide véglegesen. Mindegy akár hová! Új hely, új gond, — majd megbírkózunk vele.

A derülátóbbak már kezdték élelmiszert gyűjteni.

Tartalékolni. Meg cigarettát. Benzint az öngyújtókba. Készítették útra a hátizsákokat, élénkült a vásár. Az órák javarésze már elfogyott, az eladni valók elfogytak, mindenkinek csak a legszükségesebbje maradt már. Két ing, esetleg csak egy, alsónadrággal ugyancsak, zsebkendőből, harisnyából, törülközőből, mindenből már csak az utolja, amit nélkülözni már nem lehetett. Pénz még inkább akadt. Meg csere-üzlet. Ez alakult ki főleg. Sajt konzervek, szardiniák, halkonzervek, lekvár, zsír, margarin, vaj, kenyér, cigaretta, dohány, cigarettapapír, kinek mire volt szüksége, miből volt feleslege, — cserélték.

És mivel minden erhá előbb, vagy utóbb igaznak bizonyul . . .

Vasárnap parancs érkezett Borból, hogy a todtisták csomagoljanak össze, csak annyit tartsanak maguknál, amennyit magukkal tudnak vinni, a többi holmijukat posta fogja elszállítani. És másnap azzal fogadnak a fiúk, hogy itt járt az ales és bejelentette, hogy néhány napon belül indulunk mi is. Fentről a legtávolabbi tábor kezdi a levonulást Borba, utána sorba a többi. Borból pedig haza! Magyarországra! A honvédelmi miniszter parancsa, hogy a bori munkaszolgálatosokat haza kell szállítani, honi munkánál van rájuk szükség!

Megszüntették a munkát, — amit lehetett azt szét kellett rombolni odakint, sineket felhordani, csilléket elhordani . . . — és csomagoltunk, tisztogattunk, rendbehoztunk és vásároltunk. Percenként emelkedtek az árak. A kereslet egyre nőtt. Minden pénzt megadtunk mindenért, — most már nem számított, rövidesen ott-hon leszünk és otthon? — mégis csak más, könnyebben hozzájuthatunk valamihez. — Fel kellett készülni az útra, ki tudja meddig tart, ki tudja adnak-e útköz-

ben ellátást, — enni kell, az erőnkre nagyobb szükségünk lesz most talán, mint valaha.

Kiosztották a bakancsokat. Dédelgettük, becéztük, simogattuk rég nem látott jószágunkat. A facipők nyomban eltűntek.

Az országút képe megváltozott. Teherautók futottak oda és vissza, hordták a rakományokat, a legkülönbözőbb dolgokat, fegyverektől lakberendezési tárgyakig. Semmi kétség, itt megindult a végleges felszámolás. Visszavonhatatlanul. Ha a németek elkezdenek valamit, abba nem hagyják, ez nem játék, a németeknél nem szokás visszakérni a babaruhát. Egyelőre legalábbis nem. A todtistákon külsőleg nem lehetett változást észre venni.

Az orvosi vizsgálaton mindenki vállalkozott az útra. A sebeslábúak, a sánták, a legyengültek, kiéhezettek, — mindenki.

Csomagoltunk. Tisztogattunk, pucoltunk, rendbehoztunk — és vásároltunk. Az útra. Percenként emelkedtek az árak. A kereslet egyre nőtt. Minden pénzt megadtunk mindenért. Mi lesz az úton? Konyha jön-e velünk?

Erre is megkaptuk a választ. Nyers kosztot fognak kiosztani. Mindenki kap egy tétel babot, borsót, lekvárt, hagymát, — konyha nem jön velünk, magunknak kell majd főzni, egyénenként.

Még egy utolsó beretválkozás, na még egy frizura igazítás, — hajunk már egész szépen kezdett kinőni, — még egy utolsó kísérlet a mosdóban, a tussolóban, — na még egy csomag dohányt, még egy kenyeret, hadd legyen bőven és emelgettük, méregettük hátizsákjainkat, nem lesz-e túl nehéz, nagy út előtt állunk, — legfeljebb útközben könnyítünk a csomagokon, eldobálunk holmikat, ha már nem bírjuk, de ennivalót

bőven kell vinni, az a legfontosabb, minden más nélkülözhető.

Estefelé elterjedt a hír, hogy Borból vasúton megyünk, Zajecsár felé, ki Szerbiából. Mégis csak nagy út lett volna gyalog. Ki tudja hányan döltek volna ki útközben, teher nélkül is, hát még a súlyos hátizsákokkal.

Feltűnő volt, hogy az egész indulási és előkészítési mozgósítás nem hivatalos parancskiadásban jutott el hozzánk. Mindég csak „üzenték“, mindég csak egy-egy fehér megbízott, vagy irodista hozta az újabb utasításokat. Katonaságnál pedig minden parancsra történik, szabályos sorakozóval. Itt pedig a keretet alig láttuk; a tiszteket sem. A főtörzs is éppen csak hogy kiosztotta a bakancsokat pofozás és kikötések nélkül.

Csak így maradjon az idő. Derült száraz, szép nyárvégi idő. Sem meleg sem hideg. Menetelésre kitűnő. Le Borig harminc kilométer — és ki tudja tényleg vasúton visznek-e tovább? Van-e annyi vagon odalent? Hír szerint előbb az olaszokat szállítják el, a hadifoglyokat. Ezeket Németországba viszik. Lehetnek vagy tízezren. Nagy szám. Aztán mi, zsidók hatezren. Háromezer lent Borban és háromezer itt fent a hegyi táborokban.

Harmadnap óriási csataüvöltést hallottunk. Hanyatthomlok rohantunk ki az udvarra, a kerítésnél már nagy tömeg tolongott.

— Jönnék! Jönnék! Az első tábor már jön!

Sötét tömeg közeledett az országúton felülről.

Melyik tábor ez? — Természetesen a legfelső.

Olaszok voltak. A legfelsőbb olasz tábor, — menekültek le Bor irányába.

Végre. Megindult a dolog!

Tarka-barka menet. Piszkos rongyos társaság, batyukkal, talicskákkal, izzadva porosan, — pásli!

Igen, ez már pásli! Komoly pásli! — Látod, így néz ki a valódi pásli!

Ordítózás, kiáltozás, kalaplengetés, — üdvözlések a drótkerítésen keresztül. Sokan megálltak vizért. Rohantunk a kulacsokért. Egyszer, nem is régen fordítva történt. Olaszok hoztak nekünk vizet, a szöges drótkerítés mögül. — Hangos éljenzések, boldog nevetések: haza! Megyünk haza! Éljen! Evviva!

Aztán elnyerte a porfelhő a társaságot.

Aznap még egy olasz tábor vonult el előttünk. Számoltuk mikor kerül ránk a sor. Egy-két nap legfeljebb.

Másnap csend volt. Nagyon szomorúak voltunk. Azt hittük már, hogy lefújták az indulást.

De a következő napon megérkezett az első zsidó tábor. Néhány órára rá a következő. Ez ott éjjelezett nálunk. Laznicáról jöttek, negyven kilométer volt már mögöttük. Sok ismerős arc, sok jóbarát találkozott itt össze. Elárasztották egymást kérdésekkel. Hogy éltek, mit dolgoztok, hogy bántak veletek, hányan vagytok?

Körülbelül száznyolcvan ember hiányzott. Lemaradtak már az indulásnál. És a parancsnokuk egy főhadnagy, hagyta futni őket.

Ki tudja jól tették-e? Ki tudja mi okosabb: meglépni most, vagy menetelni a kerettel, — haza? De hiszen haza visznek, miért kell akkor most megszökni? Legnagyobb fokú meggondolatlanság...

— Érthetetlen. Hát a parancsnokotok, Nagy főhadnagy, hiszen felelősséggel tartozik, el kell számolnia minden embert! Hogyhogy futni engedte a száznyolcvan fiút? Mit mondott?

— Semmit. Azt mondta, aki lemarad, saját felelősségére teszi.

— Ezt mondta? Semmi mást?

— Semmi mást.

Nem értettük. Valami itt nincs rendben. Sötét gondok és gondolatok születtek a felizgatott agyakban. De hiszen, ha ez így megy, akkor... Nem mertük kimondani, mindenki a másiktól várta, hogy mondja...

...hogyan akkor itt nyugodtan meg is ölhetnek bennünket. Legfeljebb ráfogják, hogy lemaradt. Saját felelősségére...

...akkor ez az egész itt mégis csak menekülés! Nem pedig rendezett visszavonulás. Akkor, lent Borban, — talán azért gyűjtenek össze bennünket Borban, hogy végezzenek velünk. Talán azok fognak tényleg csak megmenekülni, akik így lemaradnak. Talán éppen humanitásból hunyt szemet ezeknek a parancsnoka is.

És az aggasztó tünet, hogy sehol semmi parancs. Minden, mindenütt csak üzenetre történik.

És felettünk már nem volt tábor, már rajtunk lett volna a sor és mi még mindig nem indultunk.

Napok óta csend. Kezdtünk már hozzányúlni az útra összegyűjtött tartalékokhoz. Felborultak a számítások, a cigarettákkal, kenyérrel, mindennel.

És sorakozó! Sorakozó!

A főtörzs — a főtörzs elkezdte a régi hangot.

— Persze, a sok bűdös zsidó már azt hitte, hogy megy, hogy már rögtön otthon is lesz, az anyjában!...

Az ales volt nálunk megelőzőleg, látogatóban. Az ales szabotálja a hazaszállításunkat! A németek nyomására. Már Zajecsár felé sem lehet menni. A vasútvonal megint a partizánok kezében van. Fentről, az országút felől is egészen közel jöttek a partizánok.

A kiürített felső táborok már javarészt az ő kezükben vannak. Az ales addig húzta-halasztotta az indulást, — ha akkor rögtön indulunk, amikor a parancs megérkezett Magyarországról, talán akkor még mehettünk volna.

És az eső is megeredt. Az idő is elromlott.

A todtisták megvadultak. Csomagolásaiknál, leltározásaiknál hajtottak, ütöttek, lövöldöztek, pofoztak. A főörzs ugyanígy.

Halálos fáradtan, összetörve, lelkileg megsemmisülve hevertünk estefelé a barakokban.

Sorakozó vacsorára. A vacsoraosztás vontatottan folyt, amikor néhány páncélos német autó robogott el a kerítés mellett, megrakva acélsisakos német katonákkal.

Lövés. Megisméltódott. Újabb lövés. Az erdőből. Aztán gépfegyver kattogás, géppisztoly lövések...

— Be a barakokba! Mindenki be a barakjába! — Hangzott a parancs. A todtisták és a keret fegyverekért rohant, mi pedig szaladtunk be a barakokba. Pár lépésre tőlünk porzottak fel a lövedékek.

A tábor fölötti erdőből a partizánok lőtték a német páncélosokat.

A keret a fabunkerekben helyezkedett el, onnan tüzeltek vissza az erdőbe. Nekünk azonnali agyonlövés terhe mellett tilos volt kilépni a barakokból. Hasaltunk. És körülöttünk kopogtak a golyók és kattogtak a géppuskák.

Sötét este volt, amikor vége lett a harcnak. A keretből senki nem sérült meg. A páncélos németeknél — azt beszélték — volt több halott és sebesült. Nem láttuk. Nem láthattuk.

Reggel elterjedt a hír, hogy a fehérek közül a félvérek és akik katonák voltak fegyvert kapnak.

Rövidesen kapott is egynéhány. Xaverius is. Xaverius volt az, akit még Jászberényben, amikor bevonultunk, Zentay ezredes valamiért megszólított. Szabályosan jelentkezett: „Ezredes úr! Reisz Xaverius Ferenc alázatosan jelentkezem!”

— Micsoda? Xaverius? Miért nem mindjárt Jézus Krisztus?!

— Alázatosan jelentem a keresztségben kaptam...

— A keresztségben?! Nahát akkor álljon csak oda a többi fehér zsidó közé!

És délben megjött a parancs: kettőkor indul a tábor, — le Borba.

Az eső szitált. A todtistákért teherautó jött. A keret és mi gyalog indultunk el. Eleinte kaptunk pihenőket. Óránként néhány percet. Aztán erősen rákezdett az eső. Nem lehetett megállni. Három órai pihenő nélküli menetelés után már nagyon nehezen szedtük a lábainkat. Az egyébként is nehéz teher rajtunk, vállainkon, hátunkon egyre nehezebb lett, teleszívta magát minden vízzel. Csorgott az eső a sapkánkból a nyakunkba, be a testünkre, bakancsainkban cuppogott a víz, akinek nem ázott át a talpa, beázott felülről. És menni kellett. Dülöngtünk. A legkisebb egymáshoz ütődésre, ami a nagy tömegben elkerülhetetlen volt, — ha valamelyikünk hátizsákja hozzá koppant a mellette menetelőhöz, kibillentünk az egyensúlyból. Koromsötét volt már, nyolc óra elmúlt. Közel öt órája jöttünk az utolsó pihenő óta, megszakítás nélkül, szakadó esőben, — amikor végre feltűnt Bor. A határban megállították a menetet. Hogy miért? Nem lehetett tudni. Közel egy óra hosszát álltunk. Már nem éreztünk fáradságot, már nem éreztünk esőt. — A menet elindult. További egy órai menetelés után megérkez-

tünk. Hová? Valahová. Nem láttuk a sötétben. De megérkeztünk, bizonyára, mert a menet megállt, aztán tereltek befelé bennünket valami koromsötét helyre, — valami épületféle volt, annyit sejtettünk, mert kapun kellett bemenni. Megállt a tömeg. Fedél volt fölöttünk, ezt éreztük, mert nem esett ránk az eső.

Egy kézi villanylámpa kattant és erős sugárban világított el a fejünk fölött.

Barcza zászlós volt. A kis zászlós. Ő szánt meg bennünket.

Hatalmas hombárban voltunk. Az ismert faágyak nyomai itt-ott, széttörve, szétrombolva. Egyébként csak a puszta föld. Szemét, piszok, sár és rothadás a földön. A villanylámpa kialudt. Ottmaradtunk a sötétben. Ki ahol állt, ahol érte, leült a földre. Vizesen, csurom vizesen dőltünk el a földön, pokrócainkból csavarni lehetett a vizet, — azokkal takaróztunk.

Reggelre aztán megláthattuk hol vagyunk. A sok bori barak-tábor közül az egyikben. Három óriási barak épület, egy-egy sikátor udvarral elválasztva egymástól és mindegyik barakban egy levonultatott hegyitábor. Közel ezerötszázan.

Hátizsákjainkban még csak egy zsebkendő széle sem maradt szárazon, nem hogy fehérneműt lehetett volna váltani. Szerencsénkre a nap kisütött, szorongtunk-tolongtunk a szűk sikátor-udvaron, ácsorogtunk a pocsolyákban és megkíséreltük szárítani magunkat, vackainkat.

Két hetet töltöttünk ezen a nyomorúságos helyen. Ennek a tábornak volt csak konyhája és ide járt étkezni a Berlin tábor kivételével minden lehozott hegyitábor. Körülbelül háromezer ember. Háromezer ember állt sorba reggeliért, ebédért, vacsoraért. Három-négy óra hosszat tartott egy-egy kiosztás.

A főtörzs működésbe lépett. Átvette a parancsnokságot az egész fölött. És pofozott. A többi tábor keretlegénysége is itt gyült össze. A verésben ezek sem maradtak el. Éjszaka nem tudtunk hová menekülni. Bent a barakokban lehetetlen volt a poloskáktól megmaradni. Ezrével és ezrével hullottak ránk fentről, amint megszagolták, hogy lefeküdtünk. Mintha tükkal szurkáltak volna, égett a testünk, viszketett fejtől-lábig mindenünk. — Kimenni! Kimenni! Aki csak tudott kint maradt éjszakára a sikátorokban. Itt meg a verés veszélye fenyegetett. Az őrség egész éjjel verte ütötte az embereket. Kézzel, lábbal, puskatussal. W. C.-re nem lehetett menni. Megvadultak, nem volt emberi formájuk. Az ales sűrűn látogatta a barakokat.

Nappal a szerencsésebbeket kivitték munkára. Hús-harmic, esetleg száz emberre volt csak szükségük a németeknek. Itt már nem todtisták dolgoztattak. A Wehrmacht. Kivittek bennünket a város szélére erődítéseket építeni, sáncokat ásni, drótakadályt húzni, készültek a védekezésre. Jó és nyugodt volt közöttük. Udvariasak, türelmesek és elnézők voltak. Éhezünk igaz, de inkább dolgoztunk éhesen kint, mint bent lenni a pokolban. Napi kenyéradagunkat leszállították tizenöt dekára. Egy szelet kenyér. Ez volt egész napi táplálékunk. És valami híg moslék délben és még főrtelmesebb moslék este. Eleinte adtak reggel egy csipetnyi lekvárt és margarint, aztán ezt is megvonták. A mi konyhaszemélyzetünk kaparintotta kézhez itt is az ellátást. A „fekete“ élelmiszerpiac soha nem látott arányokat öltött. Itt-ott el lehetett helyezni egy-egy karórát. Negyedáron. Meg egy inget, vagy alsónadrágot: hús cigarettának megfelelő összegért. A város pékségeibe kijártak bajtársaink közül néhányan dolgozni, ezek loptak ott pár kenyeret és hozták be a táborba.

Tizenöt-husz darabért harcolt naponta az ezerötszáz ember. Egykilós kenyér ára felszökött négyszáz dinárra.

Bor, a bánya és a bányaüzemek álltak. Üres, hideg és kihalt volt minden. Csak a Wehrmacht dolgoztatott a széleken, az erődítéseken. Az erhák tömegesen kerültek forgalomba. — A keret az éjjel kerekét old, — volt az egyik biztos értesülés. — Az itteni Lagerführer, fiatal szőke német fiú, már csomagol! A raktaért kiűrik! — Holnap indulunk! — Biztos értesülés szerint holnapután indulunk! — Nem indulunk csak a jövő héten! — Előbb az olasz foglyokat szállítják el!

És a sok erhából semmi sem volt igaz. Csak annyi, hogy a főtörzs vezényletével vert-ütött a keret, hogy úgynevezett fegyelmezőkkel, szabadgyakorlattal gyötörték bennünket naponként órákhosszat — és az, hogy újból kopaszra kellett nyírni a hajunkat. A nagynehezen, kicsit kinőtt, féltve ápolt frizuránkat.

Odaát a Berlin táborban, ahol a háromezer bajtárs szenvedett már másfél éve, egyik reggel a mosdóban verekedés történt. Egy alsónadrágban, egyébként meztelenül megjelenő fiú ellökte az egyik bajtársat a csaptól. Összeverekedtek. Kiderült, hogy az alsónadrágos egy keretbeli honvéd volt.

Kihallgatáson a bajtárs azzal védekezett, hogy miután a honvéd ruha nélkül volt, nem ismerte fel, azt hitte hogy munkaszolgálatos bajtárs és ezért nem engedte át a csapnál az elsőbbséget.

— Arcról nem ismerte fel?

— Nem. Nem ismertem.

— De arról csak felismerhette, hogy hosszú haja volt!

— Alázatosan jelentem már nekünk is kinőtt a hajunk.

És az ales kiadta a parancsot. A hatezer munkaszolgálatosnak újból le kellett nyírni kopaszra nullás géppel a haját.

Kint a munkán a Wehrmachtnál egyik alkalommal, tévedésből, óra elnézésből egy órával hamarabb hagyjuk abban a munkát. El akartunk vonulni. A munkavezető, egy Oberfeldwebel megállított bennünket.

— Hová uraim?

Mondtuk, hogy itt az idő, megyünk haza.

Kiderült, hogy rosszul járt az óránk. Az Oberfeldwebel szemmeláthatóan zavarba jött.

— Kérem uraim, ne vegyék sikanériának, tudom, hogy Önök rendesen dolgoznak, de nekem pontosan számot kell adni, hogy mennyi idő alatt mennyit végeztek . . . dehát, most már csak menjenek.

Nem csoda, hogy mind többen és többen jöttek rá az ötletre: nem bent maradni a táborban, inkább önként jelentkezni munkára.

Arra, hogy a Wehrmacht udvariassága csak csalétek és szemfényvesztés volt, hogy utána az SS-re bízzák a többi, — nyomorúságos helyzetünkben nem is gondoltunk.

Egyébként a Wehrmacht katonai szigorúsága sem volt éppen lenézni való. Ők kikötés helyett a bűnöst kiállították. A katonának teljes felszereléssel, menetkészen, köpenyben, hátizsákkal és a fején gázállarcral ki kellett állni a tűző napra, terpesz állásban és állni mozdulatlanul, egy órát, két órát, kit ahogyan. Mozdulni nem volt szabad. Félóránként, amíg egy korty vizet kapott, levehette a gázállarcot, aztán vissza. Egy óra hosszánál tovább alig bírta a legerősebb is. Ájul-tan esett össze. Felkapták, felfektették egy padra és

tovább nem törődtek vele. Amíg magához nem tért saját magától.

A táborokból összegyűjtötték a félvér fehéreket és katonaviselteket, — elvitték őket fegyveres kiképzésre. Keret-kiegészítésre szánták őket.

Két hétig tartó nyomorúság után érkezett meg a hír, hogy négyezer ember még az éjjel elindul. Az országúton. Vissza a hegyi táborok mellett, tovább, Belgrád irányában.

Melyik négyezer? Hogyhogy négyezer? És miért csak négyezer?

A nagytáborból, a Berlin-táborból indul el legelőször is a háromezer fiú, az ősboriak, akik már másfél éve szenvednek idekint. A magyar vidékekről idehurcolt fiúk. — Ez igazságos! — A legtöbbet ők szenvedték, elsőik legyenek a hazamenésben is! — És a további ezer?

A további ezer pedig a pestiekből, a mi háromezerünkől kerül ki. Elsősorban mennek a félvérek és a fegyveresen kiképzettek és a többi, — akiknek szerencsájuk volt, akiket az ales kijelölt, akik győztesen kerülhettek ki ebből a sorsjátékból.

Négyezer boldog fiú!

És mi lesz velünk? A visszamaradt kétezerrel?

Ki tudja! Azt mondják, hogy rövidesen indulunk utánuk mi is. Ők lesznek az úttörők. Az ő útjuk sikerétől függ a mi indulásunk, — ha simán át tudják őket vinni Szerbián, anélkül, hogy a partizánok feltartóztatnák...

Elkeseredett erhák újból. — Lehet, hogy minket már haza sem visznek, itt ölnek meg bennünket! 4000 embert hazaszállítanak, tessék, teljesítették a honvédelmi miniszter parancsát, — több nincs, a többit megölték a partizánok, vagy meghaltak, vagy egyéb ma-

gyarázattal intéznek el — és itt hagynak bennünket a Gestaponak . . .

Kétezer kétségbeesett zsidó munkaszolgálatos, körülbelül ötven főnyi keret, a főtörzzsel az élen, az ales, a mi hadnagyunk, két főhadnagy, — az egyik, aki a száznyolcvan embert futni hagyta a táborából és a mi kis zászlósunk — maradt vissza. Négyezer boldog munkaszolgálatos és a kíséző keretjük az éjjel elindult. Reggel mi megyünk át a Berlin táborba, — a visszamaradók, kétezer ember. Így tehát egy helyen lesz minden bori zsidó munkaszolgálatos.

Újból csomagolás, készülődés. Hajsza a szükségleti cikkek után. Ha lehetséges még egyáltalán felhajtani valami élelmiszert, cigarettát. Konzerv itt is akad bőven. Kincstári. Az eddigi árak kétszereséért-háromszorosáért. Cigaretta papír már csak a múlté volt. W. C. papír lépett a helyébe.

Szalagáltunk a három barak között, kerestük egymást, kinél akad valami eladni vagy cserélni való. A munkára járók mégis csak hoztak be időnként egyet-mást, útközben megszólították a szerbeket, paprikát, hagymát, szőlőt, kukoricát a szerencsésebbek mégis csak el tudtak csípni. És a jószívűek, vagy haszonra lesők feleslegüket tovább adták.

Valaki nadrágtartót keresett. Hamarosan akad eladó is. Megalkudtak. A bajtárs átvette, felnyitotta a zakóját és mutatta: látod! ilyen rongyos már az enyém! Muszáj volt vennem, mert hátha útközben elszakad. Nadrágszíjat pedig képtelen vagyok viselni.

Aztán titokzatos mosollyal sugva folytatta.

— De ha esetleg ez is elszakadna, akkor sem jövék zavarba.

Benyult a zsebébe és előhúzott egy harmadik nadrágtartót. Hibátlant.

Két tartalék és egy üzemben, csak elég lehetett az útra a bajtársnak.

A vásárok lebonyolítása nagyon veszélyes volt. Egyik barak lakóinak tilos volt átjárni a másikhoz. Ha elcsípték megpofozták.

Másnap átkerültünk a Berlin-táborba. Mind a kétezren, az egész visszamaradt keret és a tisztikar. A főtörzs itt is rögtön bemutatkozott, — a mellette álló szőke Lagerführer előtt produkálta magát: tizenegy pofont adott egyik bajtársunknak. A Lagerführer, a szőke, fiatal kékszemű Lagerführer komoran nézte a jelenetet, nem szólt egy szót sem. A tizenegyedik pofon után bajtársunknak orrán-száján folyt a vére. A Lagerführer csendesén, alig észrevehetően elmosolyodott.

Óriási tábor volt. Tíz-tizenkét lakóbarak, külön épületek a konyhának, raktáraknak, mosdóknak, mellékhelyiségeknek, — külön hatalmas barak a keretnek.

Ez volt tehát a hírhedt Berlin tábor. Itt szenvedett háromezer zsidó bajtársunk másfél éven át. A konyhabarak első részében nagy terem, eredetileg étkezőnek szánták. De innen is, épp úgy, mint nálunk fent a hegyi táborban, kitiltották a fiúkat. Étkezés helyett itt hajtották végre a kikötéseket. A terem egész hosszában rudat szereltek fel erre a célra. A rúd most is ott volt.

A négyezer fiú az éjjel, indulás előtt átöltözött. Azoknak a szeretetcsomagoknak a maradványait osztották szét, amelyeket a magyar zsidó jótekonyság juttatott el másfél éven át a parancsnoksághoz és amelyeket nem juttattak el jogos tulajdonosaikhoz.

Térdmagasságban gázoltunk a levetett rongyokban, elnyűtt fatalpak között, fatalpú bakancsok, ládák, dobozok, pokrócok, szalmazsákok, kefék, borotvák,

lavórok, rongyos ingek, alsónadrágok, harisnyák, törülközők, zsebkendők, elnyűtt kenyérzsákok, konzervdobozok, fésűk, hajkefék, fogkefék, sárkefék, — ezer és ezer más ócska holmi között.

— Takarítás! — adta ki a főtörzs a parancsot. Nekiálltunk kétezren a hatalmas tábor kitakarításának. A főtörzs nem győzte tenyérrel, gumibotot szerzett. Rengeteg szemetet, komoly raktárakat betöltő mennyiségű szemetet hordtunk máglyára, a tábor szélére. — Minden máglyára kerül! — Ez volt a parancs. Az egyik honvéd ellentutasításokat adott ki: a faanyagokat, ládákat félre kell tenni, nem szabad elégetni, azokra még szükség lehet. Senki sem törődött ezzel az utasítással. A főtörzs parancsa a máglya volt, — kárörvendve figyeltük honvédünket, hogy tekint dühtől tajtékozva süllyedő tekintélye után.

— Főtörzs úr, alázatosan! — tört ki a honvédből az elkeseredés. — A bűdös zsidók a ládákat is máglyára viszik!...

Ez már érv volt. Komoly érv. A főtörzs minden magyarázat nélkül visszagumibotozta azt, aki ládát hozott.

Kétezer embert hajtani nem csekélység. Különösen ilyen óriási területen, ahol annyi búvóhely akadt. Ezt még a főtörzs tenyere sem bírta.

Dehát mit akarnak ezek? Végleg be akarnak rendezkedni? Minek ez a nagy rend? Kinek? Nekünk?

Itt találkoztunk a százötven hajtárssal, akiket tőlünk hoztak le a nyáron. Szomorú állapotban voltak. Összetörve, beteg, a hírhedt nem gyógyuló bori sebekkel. Voltak közöttük balesetek áldozatai is. A vilanvmozdony vágta le egyiknek a lábát, másiknak a lábfejét, vagy a lábujjait, vagy a kezét tette nyomorékká a bori bányamunka.

Itt ebben a táborban tudtuk meg a foglyok, a szökevények sorsát, köztük a mi kilenc bajtársunkét is. A kilenc közül kettőt, mint értelmi szerzőt, valószínűleg a hentest és a birkozót kivégezték. A hét fiút napi kétszer két órai kikötésre ítélték, harminc napon keresztül, minden nap a munkából való bevonulás után. Munka után minden nap kikötötték őket kétszer két órára harminc napon keresztül. Volt közöttük olyan, akinek csuklójáról teljesen lemarta a húst a szíj, karjaik kinyúltak, — már sem állni, sem ülni nem tudtak, beszélni sem. Ha valamelyik akart valamit, fekvő állapotban fejét a falnak támasztotta és úgy megemelte magát kissé, — ezzel adott jelt. — A hét fiút a többiekkel együtt, a többi tábor elfogott szökevényeivel, egyéb bűnöseivel együtt a napokban — agyonlőtték.

Az ales úr nem tartotta célszerűnek ezeket az élőholtakat, ezeket a néma, minden ékesszólásnál hatásosabban beszélő tanukat — hazaszállítani.

Reggel folytatódott az élet, ahogy előbbi szállásunkon abbahagytuk. Tülekedés a munkacsoportokba, amelyekért a Wehrmacht emberei jöttek el és kinszenvedés azoknak, akik otthon maradtak „házi munkára“ és „fegyelmező gyakorlatokra.“ A főtörzs keze alatt, a felheccelt keret keze alatt, akiknek száma most megnövekedett az ittmaradt néhány „ős“ Berlin-tábori honvéddel. Ezek voltak a leghirhedtebb hóhérok. Juhász, a cigány és a többiek. Túltettek a főtörzsön is.

A Berlin táborban további két hétig folytattuk az életet, nyomoruságos, éhező, ütlegeleésektől és kikötésektől meggyalázott, megnyomorított, életünket. A keret legénysége már kihallgatásra sem vitte a delikvenseket, — önhatalmúlag vitték azt, aki nekik nem tett, a nagy étterembe, ahol a kikötő-rudat helyezték

el. Itt aztán kényük-kedvükre „cifrázták“ a kikötési műveleteket. A szenvedőt felállították egy magas zsámolyra, felhúzták és utána a zsámolyt kilökték a lába alól. Lógott a levegőben, hátrafeszített karjainál felakasztva. — Hogy „szabályos“ legyen a dolog, — mondták egymás között röhögve, megragadták az illetőt és addig nyújtották, húzták, ütötték és pörgették, míg a szerencsétlennek a lábujjai elérték a padlót. Mert így szólt a katonai előírás. A lábujjaknak érinteni kell a földet.

Éjjel csak kettesével volt szabad kimenni szükségletre. Így mindjárt kettőt verhettek félholtra egyszerre. Egyik bajtársunkat a felismerhetetlenségig verték meg az éjjel. Nem ismertünk rá reggel. Csak akkor tudtuk meg, hogy kicsoda, amikor a nevét bemondta orvosbajtársunknak.

Éjjel természetesen csak az merészkedett ki, aki már semmiképp sem tudta természeti szükségletét visszatartani. Szaladt a koromsötét éjszakában a távoli latrina felé, — állj! — ordított rá egy őr — állj az anyád bűdös zsidó! Ne rohanj!

A szerencsétlen kénytelen volt megállni.

— Kezeket csipőre! Na mi lesz?!

Csipőre tette a kezeit.

— Mély térdhajlítás: egy! Lassan az anyád, lassan, lábujjhegyen! Kettő! Ne dülöngézz! Ne dülöngézz!

A honvéd nagyot húzott az orrából és szembe köpte a kínlódo fiút. Ez az arcához kapott, hogy keze-fejével letörölje, a honvéd puskatussal lökött belé, hogy elbukott.

— Ne nyulj a pofádhoz! Légy mászott rajta, azt hessegettem el.

A barak-ajtó újból nyílt, újabb áldozat közeledett, — otthagya az előbbi.

Ez a nyomorult már csak mosdóvízre szorult volna, de ez még nappal is fogas kérdés volt, nem hogy éjjel.

A szűk latrinán reggelenként tülekedett a sok bélhurutos ember. Lökték, taszították egymást.

— Jaj! — Hallatszott egy fájdalmas síri hang. — Jaj, becsúsztam, segítetek. . .

A négyezer hazaindult fiúról minden nap érkeztek hírek. Ellenőrizhetetlenek. Már elértek oda, már itt vannak, ott vannak, bizonyosat senki sem tudott, de ha minden jól ment, talán már otthon is vannak Magyarországon. Talán kaptak egy kis szabadságot is, egy kis felfrissülésre, hazalátogatásra. . .

Fájt a szívünk, nagyon fájt — és nagyon irigyeltük a négyezer boldog embert.

A kenyéradag itt is csak egy szeletke volt. Tizenöt deka. Az éhség egyre jobban kínozott bennünket. A konzervekre alig volt már vevő. Leszállított áron sem fogytak, kimerült mindenki. A tartalékokat felettük, senki sem számított ilyen hosszú itartózkodásra. A betegek száma egyre nőtt.

És az erhák! Minden napra akadt egy-két indulási dátum. Már tíz napja éltünk itt, már annyi hamis indulási hírt kaptunk, annyi biztos értesülést és biztos előjelt, hogy teljesen elfásultunk. Már egy dátumnak sem hittünk.

És aztán egyszer, a tizennegyedik napon, a tizennegyedik ezer erhá mégis csak valónak bizonyult: reggel 7 órakor indulunk!

A kétezer emberből háromszáz visszamaradt. Háromszáz beteg, nyomorék, sánta, akik menetelésre képtelenek voltak. Ezek őrzésére ott maradt a főtörzs és néhány keretes. A keret többi tagja, mintegy negy-

ven fő, negyven főnyi fegyveres kíséret jött velünk, ezerhétszáz emberrel. . . .

A főtörzs bejött és elbucsuzott tőlünk.

— A sors úgy akarta, hogy én még itt maradjak néhány honvéddel felügyelni arra a háromszáz emberre, akik nem bírnak magukkal menni. A menetképtelenekre. Őket majd autón szállítjuk el, vagy átadjuk a szerb hatóságoknak. — Ütöttem, vertem magukat, igaz, de az is igaz, hogy mindenben a mi táborunk volt az első. Munkában, fegyelemben, mindenben. . .

Egy-két szerencsétlen, végsőkig megalázott bajtársunk, az indulás lázától felindulva éljent kiáltott. Akikből a főtörzs már minden emberi öntudatot kipofozott.

A késő esti órákban konzerveket osztottak ki az útra. Egykilós konzerveket, kinek mi jutott. Marhagulyás, szardínia, margarin. Kapott mindenki néhány deka lekvárt és egy doboz kekszet. Öt napi élelemnek volt szánva. Öt nap múlva érünk Pozserovácra, ott lesz újabb kiosztás.

És reggel hétkor valóban elindult a menet. Ezerhétszáz ember. Sehol létszám-megállapítás, sehol névsorolvasás. Az jött, aki akart, maradt — aki nem bírta jönni.

Megeredt az eső. A negyven főnyi keret elől ment, lovasszekérrel, kordélyokkal, lőszerral és málhákkal. Mentünk, meneteltünk, vissza az úton, amelyiken négy héttel ezelőtt lejöttünk. Vissza a hegyi táborok felé. Ezt az utat megtakaríthatták volna nekünk. Szomorú képet mutatott az út. A hegyi táborokat időközben a todtisták felrobbantották. Elpusztítottak mindent, amit évek alatt építettek. Rom, füstös épületvázak, néhány ócskavas: ennyi jelezte az egykori baraktáborokat.

Szerencsére az eső nem esett erősen. Inkább köd szállt le, de az sűrűn és szünet nélkül. Az országút felázott, csuszós, latyakos iszap borította. Állandóan felfelé. Elöl a menet élén a lovak már nem bírták. Ötpercenként megálltak, megállították az egész menetet. Fárasztóbb volt, mintha futottunk volna. De cipeltük nehéz terhünket, a világért sem dobtunk volna el valamit is, — ki tudja mi áll még előttünk, szükségünk lehet mindenre. Pihenőről ezuttal sem lehetett szó. Vizes, nedves volt minden. A sűrű megtorpanásokat használtuk fel pihenőre. Megálltunk, előrehajoltunk, hátizsákunkat a hátunk közepével tartva — néhány percnyi megkönnyebbüléshez jutottunk. Délután öt-órákor érkeztünk volt táborunkhoz. — Arra számítottunk, hogy itt fognak pihenőt elrendelni. Nem lehetett. A tábort a föld színével tették egyenlővé. A bejáratnak még csak a helyét sem tudtuk megállapítani. Eltűnt. Keserves hónapok emléke. Ez, itt, már vissza nem tér soha. . .

Tovább. Egyórai gyaloglás után újabb tábor-rom. Az országút mentén autórongsok, néhány rohamsisak az árokban. Itt harcok voltak már. A partizánok. Tovább. A menet már nagyon széthúzott, sokan nem bírták a lépést tartani, lemaradtak.

Sötétedett, amikor a legközelebbi tábor-romhoz értünk. Itt töltöttük az éjszakát. Szoba-romok között, megmaradt ereszek alatt, de a legtöbbje a szabad ég alatt, — ázva tovább, reggelig.

Reggel a keret azzal ébresztett, hogy az éjjel itt robogott el mellettünk autójával az ales. És hajnalban már jött is vissza. Nem jutott messzire, vissza kellett fordulnia partizán veszély miatt. Parancsot adott tisztjeinknek: vezessenek vissza bennünket Borba.

Szörnyű felháborodás tört ki a bajtársak között.

— Azt már nem! Semmi körülmények között! Megyünk tovább! Ha a tisztek nem visznek, megszökünk! Elbujunk, de vissza még egyszer Borba . . .

Általános és egyöntetű volt a határozat. Készülődtünk.

Nem került sor a szökésre. A tisztek az ales parancsa ellenére sem indítottak vissza. Nagy főhadnagy vállalta a felelősséget, az, aki Laznicán a táborából száznylev'an emberét induláskor futni hagyta.

Reggel hatkor újból elindultunk. Mind több és több lezajlott csata-nyom került az utunkba. Kilőtt német páncélos, töltényhüvelyek, eldobott puskák és géppisztolyok — és újból rohamsisak. Nemrég még emberi fejeket fedtek. A köd még mindég szállt, az út még mindég felfelé vezetett. Tíz óra felé távoli puska lövést hallottunk, a keret lezavart bennünket az útról és tüzelt a hang irányába. Aztán csend lett. Meneteltünk tovább. A menet megint széthúzott, már fáradt és ázott volt a társaság.

Félóra múlva, kanyarodó előtt, messziről feltűnt az út szélén egy fegyveres alak. Ki lehet az? — Németek. Bizonyára németek. Járőrök valószínűleg. Biztosító osztagok. Menetünknek az a része, amelyik már elérte a kanyarodót, furcsa élénk mozgást mutatott . . . — Te ezek nem németek! — Ezek bizony nem, nézd csak . . . A kanyarodóhoz közel érve láttuk, hogy a fegyveres alak és aki mellette állt — és még egy — és még néhány mellette tíz, tizenöt, — az út másik oldalán is, sorban egymás mellett, — fegyveres partizánok voltak.

Piros szovjet-csillag szerb sapkájukon.

Tito-partizánok!

Valahonnan, túl a kanyarodó felől parancs érke-

zett: amennyiben még a menetben hátul volna keretes honvéd, semmi esetre se löjjön. . .

— Zdrávó! Zdrávó!

— Zdrávó! Druzse!

— Hajdel! Hajdel!

A partizánok így üdvözöltek bennünket, a kanyarodóban és siettettek, tovább-tovább, be a kanyarodóba — és onnan fel az erdő felé.

Zdrávó: az üdvözlégység, Druzse: az elvtárs.

És özönlöttek élénk a partizánok, le az erdő felől. Parasztruhás, fegyveres piroscsillagosok, puskákkal, géppisztolyokkal, heveder-töltényszalagokkal a nyakukban, revolverekkel, tojásgránátokkal . . . Nézd csak! Te! Ezek a kézigránátok a mi keretünké. Két puská is van soknak a kezében! A mi keretünk puskái! Próbálgatják . . . azon meg terepszínű honvéd-esőköpeny! Te! Ezek lefegyverezték a keretet! . . .

Most értettük meg, mi történt.

És özönlött a partizánok serege, annál többen, minél mélyebben jártunk az erdőben.

— Zdrávó!

— Druzse!

— Szervusz! — Mondta az egyik lóhátról.

Lovasok! Gyerekek! Tizennégy-tizenötéztendő gyerekek fegyverekkel, boldog nevetéssel, lövöldözve, próbálgatva a zsákmányolt puskákat, revolvereket. És nők! Gyerek-lányok és felnőttek. Állig fegyverben.

— Druzse, druzse! — üdvözöltek bennünket és mi vissza: Zdrávó, zdrávó!

— Pisztole, pisztole, — nevettek hangosan és revolvereket, kézigránátokat nyújtottak felénk.

Nem tudtuk, mit akarnak. Nagyokat nevettek, elhajították a felkinált fegyvereket. A zsákmányolt fegyverek közül azokat, amiket ők nem tudtak használni.

Nagy erdei tisztás képe bontakozott ki előttünk. Feketéllett a tömegtől. Az ezerhétszáz munkaszolgálatos — javarésze már ott volt — és ott volt a keret is, negyven főnyi keretünk, összeszorítva, fegyvertelenül, köpenyek nélkül, — őrizettel körülvéve. És ott voltak a lőszeres kocsik, a málhás kocsik, a lovak kifogva és félreállítva.

Elfogtak bennünket. Lassan-lassan eszméltünk rá a ránczuduló eseményekre. A partizánok nevető, barátságos üdvözlései, szeretetteljes lelkes viselkedése értette meg velünk aztán, hogy minket zsidókat barátaiknak tekintenek. Tolmács útján hozták tudomásunkra, hogy helyezkedjünk el a tisztás körül, az erdőszélen, huzódjunk a fák alá a szitáló eső elől, — a keret körülvéve fegyveresekkel, nem mozdulhatott. Mi bementünk az erdőbe, kikerestünk sűrű lombosatórokat, letettük hátizsákjainkat, azokra ültünk.

Szünni nem akaró lövöldözés körülöttünk és jöttek be közénk a druzsék. Férfiak, nők, gyerekek. Beszélgetni akartak velünk. Mutogattak, kézzel-lábbal. arcjátékkal. Vizsgálgattak, tapogattak bennünket, a holminkat. Az óráink és bakancsaink tetszetek nekik nagyon. Parancsuk volt, hogy azt, aki zsidótól bármit is el mer venni: agyonlövik. Látszott rajtuk, hogy egy-egy szebb óráért, vagy bakancsért fájt a szívük.

Adtunk nekik órákat, — bakancsot sajnos nem adhattunk, nekünk is csak az az egy pár volt.

Olyan boldogok voltak velünk, mint a gyerekek.

És mind több és több ismerős arc. A favágókból egynéhány, az árusokból...

— Wo ist der Főtörzs? — Halljuk mögöttünk németül. Hol a főtörzs?!

— Herr Ingenieur! Mérnök úr!

— Nicht Herr! Druzse! — Nevetett a partizán.

A mérnök volt, a szerb mérnök, a mosolygós, finommetszésű görögorrú kedves fiú.

Most értettük meg az ő szerepét is, két mérnök bajtársunkkal együtt. A titokzatos mosolygásait, az eltűnését szabadság után, a ferdére mért töltéseket — és az intelmeket: ne mozduljunk, várjunk a sorsunkra türelmesen.

Ő már akkor tudta. Ők már mindent tudtak, azért jártak be hozzánk, azért dolgoztak a németeknek, hogy mindenről értesülve legyenek, kellő időben. Érkezésünket is tudták. Két hete várnak ránk minden nap. A főtörzs elmaradására nem számítottak. Őt nagyon várták. De hát ami késik nem múlik.

Jó kezekben voltunk.

És egyre több lett a partizán körülöttünk. Jöttek le a brigád otthonmaradt tagjai. Közöttük volt a szökött bajtársak javarésze. A száznyolcvan ember is, akiket főhadnagynk induláskor futni hagyott. Harcosok. Megtudtuk tőlük, hogy jó néhányan már többé nem találkozhatunk. Elestek a németek elleni harcokban.

— Márti! Márti! — kiáltotta valaki lelkesedve, valahonnan az egyik bokor mellől.

Az a bajtársunk volt, akinek a nyáron női nevet kellett felsorolni.

— Márti a neve! Végre eszembe jutott! — magyarázta a társának. — A kislánykának... tudod, akinek a neve, amióta Borba kerültünk nem jutott eszembe.

Sorsunk megfordult. A nyomorúság, az állati sors, a kitaszítottság, törvénytelenkedés, a mindenki prédájának időszaka véget ért.

Lovas futár érkezett a brigádaparancsnokságtól.

Erre kellett várnunk. Parancsokat hirdetett ki. Tolmács fordította le magyarra.

— A keret tagjai közül azok, akik levetették egyenruhájukat és csillagos munkaszolgálatos ruhát vettek magukra, azonnal öltözzenek át, mert úgyis megismerik és akkor azonnal, helyszínen kivégzik őket! Jelentkezzenek! Aki nem bűnös, annak nem kell elbújni!

Innen is, onnan is előbújtak. Nézd csak! Az őrmester úr is, sárga csillaggal. A tizedes úr... egészen jól áll nekik...

És beálltak a csillagos honvédek, újból katonazubbonyban a többi keretes közé. A negyven főnyi keret összeállt. Elvezették őket.

A tolmács folytatta:

— Fiúk! Szabad emberek vagyunk. A partizánok módot adnak arra, hogy aki velük akar harcolni az fegyvert kapjon, aki dolgozni akar nekik az dolgozhasson, aki haza akar menni, aki fáradt vagy beteg, az hazamehessen. Ezeket átviszik az oroszokhoz, akik már átlépték Szerbia határát. A legrövidebb úton vezetik oda őket és az oroszok fognak gondoskodni a front mögötti továbbjutásról...

— Zdrávó, zdrávó!

— Indulás fiúk, megyünk a parancsnokságra!

Elindultunk. — Messze van a parancsnokság?

— Nincs. Körülbelül három kilométer. Na azt kibírjuk. Gyenge egyórai gyaloglás. Mi az nekünk?!

Vígan meneteltünk. Útközben állandóan jöttek mentek a partizánok, lovasok és gyalogosok. Fáradhatatlanul üdvözöltek minket és mi fáradhatatlanul üdvözöltük őket. Az egyórai gyaloglásra jócskán ráfizettünk.

— Dehát hol van az a parancsnokság, Druzse?

Kolkó kilométer Kommandó? Hány kilométer még a parancsnokság? — Kérdeztük kísérőinket.

— Már nincs messze, csak igyekezzünk, mielőtt besötétedik érjünk be.

Siettünk. Már amennyire tudtunk. A kétnapos gyaloglás, eső, hideg koszt erősen éreztette hatását. Dehát most már oda se neki, rövidesen célhoz érünk. A parancsnokságon lesz meleg étel, szállást is adnak, — levetközhetünk végre, megtisztálkodhatunk és kezdhethetünk újból emberek lenni...

Sötét volt már, amikor végre beértünk egy faluba. Végre: épületek. Kis, szegényes falucska, de mégis emberi település. A sok erdei csapás, mezei út, úttalan terep, — az egész kétnapos csatakos csatangolás után kezdtünk kifáradni a szabad természettől.

Laznica volt. A parancsnokság a másik faluban van, — mondták. Most már késő van az átmenéshez, az éjszakát itt töltjük és majd reggel átvezetnek.

Szemünk kezdte megszokni a sötétséget. A falu lakossága kint állt az utcán, mindenki. Apraja nagyja, fiatalja vénje. És mind partizán. Mindenkinnek volt fegyvere. Kezdett kibontakozni előttünk ennek a népnek a nagyszerűsége. Itt, ennél a népnél nem volt szükség behívókra és mozgósításra. Ezt a népet nem lehetett legyőzni. Hiába irtotta őket a német tízezzrel, a szerbek, négy év óta, kivétel nélkül minden épkéz-láb ember harcban állt. Ha faluikat megközelítette a német, elvonultak a hegyekbe, a rengetegekbe, — német oda utánuk nem tudott menni. És nem fáradtak el soha, nem adták fel a reményt, soha, élelem, ruházkodás nem érdekelte őket. Csak a fegyver. Meg legfeljebb egy kenyérzsák. Ha eljutottak ismét valamelyik faluba, kaptak enni, az egész falu csak nekik főzött. Ha huzamosabb ideig kellett a vadonban tar-

tózkodniok: nem ettek. De ahol németet láttak, ahol csak érhatték, megtámadták. Pusztították az ellenséget, rombolták állásaikat.

Anyák könyörögtek a brigád-parancsnokoknak, hogy beszéljék rá tíz-tizenkét éves fiaikat adják vissza a fegyvert és menjenek haza, ráérnek még. A parancsnokok mosolyogva engedelmeskedtek az anyák kérésének, — a tíz-tizenkét éves gyerekek azonban nem.

Hogy fognak most sötétben eligazodni velünk? Ezerhét száz emberrel? Vacsorát kiosztani? Elszállásolni?

A bajtársak egyrésze az iskolában kapott helyet. Földszintes épület volt, sokan nem fértek be. A többiek, akik ügyesek voltak, lakóházakban, az ügyetlenebbek kertek alatt, fészerek alatt találtak maguknak szállást. Az utcán kintmaradni senkinek sem volt szabad.

Reggel korán aztán összeálltunk és átmentünk az ikerfaluba. Bokán felül érő sárban, alig tudtuk lábunkat emelni — és a partizánok jöttek-mentek mellettünk. Néztük csodálkozva. Hogy az ördögbe lépkednek ezek ilyen könnyedén, legtöbbször nem is bakancsban, hanem csak bocskorban, vagy anélkül, mezitláb? Értelmetlen. És lovasok, egyik a másik után. Felfelé épp olyan könnyen, mint lefelé.

— Hány kilométer innen még a parancsnokság?

— Három.

— Három kilométer? Újabb három kilométer? Legalább tizenháromat jöttük eddig a tisztástól, ahol három órai gyaloglást helyeztek kilátásba. A partizánok kilométer adataiban megrendült a bizalmunk.

Az út meredeken indult és itt már feneketlen volt a sár. Megrekedtünk. Beragadtunk. Ha nagynebezen kiráncigáltuk egyik lábunkat, beragadtunk a követ-

kező lépésnél és mind meredekebb és meredekebb. És az útnak nem látszott a vége. Voltak fiúk, akik álló helyben vágódtak el. A verejték folyt rólunk. És a súlyos teher rajtunk. Egyik bajtárs idegrohamot kapott. Alig hogy feltápáskodott, ismét elcsúszott. — Ne hagyjatok el! Ne hagyjatok el! Segítség! — Sírt. — Félelmetes idegesség fogta el a többit is. Micsoda falu! És itt van a parancsnokság?

Kimerülten, reszkető lábakkal értünk az út végére, egy hegytetőre. Végre. Ledobtuk magunkat a nedves fűre. Aztán körülnéztünk: amerre elláttunk hegy és völgy, sehol semmi nyoma épületnek, emberi életnek. Jó helyen járunk? A partizánok megnyugtattak. Menjünk csak tovább, egyenesen a hegygerincen. Rövidesen odaérünk.

— Kolkó kilométer Kommandó?

— Tri kilométer.

Három kilométer? Megint három kilométer?

Dehát menjünk, induljunk, egyenesen a hegygerincen. Az egyenesből sok-sok görbe lett, aztán megint egyenes, aztán fel, megint le, — útközben mindég találkoztunk partizánokkal, akik irányt mutattak.

Délfelé érkeztünk meg egy völgyhöz, amelynek a környékén útunk első parancsnokságának volt a szállása. A szállást nem láttuk, csak néhány tisztet, aki intézkedett és akik elosztottak bennünket. Külön azokat, akik jelentkeztek partizán-szolgálatra és külön azokat, akik haza akartak menni. Körülbelül a fele, nyolcszáz-kilencszáz fiú, főleg a fiatalabbak jelentkeztek felvételre. A keret már itt volt. A partizánok felvezették őket egy dombra. Éktelen zene-bona kísérte lépéseiket. Fúj! Gazemberek! Csirkefogók, hóhérok! Mind többen és többen, mind jobban ocsudtunk és

ébredtünk, mind többnek és többnek kezdett égni az arcán a sok pofon, testén az elszenvedett ütlegek és kínzások. Néhányan közülünk megtámadták a keretet. Ki amelyiket választotta. Zuhogtak a pofonok, szálltak a szitkok... A partizánok nem keltek védelmükre.

Fent a dombon a partizánok levetkőztették a negyven embert, elvették bakancsaikat, mezitláb, ruha nélkül, alsóneműben hajtották őket tovább, előre.

Utánuk mi mind az ezerhétszázan, előre fel a hegyre!

Erős meredek volt ez is. Jó másfél órát vett igénybe, amíg mind az ezerhétszáz ember felért.

És fenn? Sehol egy emberlakta nyom. Hegy-völgy, megint hegyek, végtelen sorban, kisebbek, nagyobbak, óriások, oldalt, jobbra és balra.

Mi ez? Hová visznek? Mit akarnak velünk?

— Zdravó, zdravó!

— Druzse!

— Hajde!

Előre! Néhány partizán vezette a menetet. Egy elől, kettő-három a menet mellett, egy a végén. Fegyverrel.

Itt valami nincs rendben. Itt valami...

A partizánok barátságosan, kedvesen siettettek, biztattak.

— Zbrza, zbrza... gyorsan, gyorsan. Lesz meleg étel, zbrza...

Mentünk. — Végeredményben közel két órát pihentünk, gyűjthettünk egy kis erőt, — gyerünk! Valamikor csak elérkezünk valahová.

Gyönyörű vidékeken vezettek keresztül. Őserdő-kön és hegyeken, völgyeken, réteken. Ha ezt az utat békés polgári életben turistákként tehetnénk meg, — dehát így mégis csak sok — a teher, a hátizsákok.

Kezdtük megérteni az ukrajnások elbeszéléseit az eldobált felszerelésekről. — De ilyen rettenetes terepen, ilyen irdatlan erdőkben, — mondták az ukrajnások, — még ők sem meneteltek. Rengeteget gyalogoltak, de mindég síma terepen, utakon, országutakon.

Messze lent a völgyben egy patak mellett partizán lovasok itatták lovaikat. Biztató jel. Ahol ennyi lovas gyűlt egybe, ott a közelben már lenni kell valaminek. Volt is. Újabb hegy. Újabb völgy és rét — és menetelés, pihenés és megállás nélkül.

Hogyan tájékozódnak ezek a csodálatos emberek? Lehetetlen. Lehetetlen ezeket útólérni, megtalálni. Nem is tévedt ezekre a vidékekre német soha, az egész megszállási idő alatt. A németek csak az utakat, az utakmenti falvakat, községeket és városokat tudták kezükbe keríteni. Ezek a vad, szabad és mérhetetlen területek elérhetetlenek voltak számukra. Ez a partizánok birodalma volt. A szerb népé.

Elöl valahol összetömrült a menet. Mi az? Miért álltak meg?

Dehogy álltak, csak egyenként és libasorban mentek tovább. Egyenként tűntek el a fejek. Szörnyűség! Fenn álltunk egy hegytetőn, ahonnan lenézni is szédület volt. Valahol lent irtózatoss mélyen messze a hegy lábánál valami vékony kis fehér csík húzódott el. Út! Arra az útra kell leérnünk.

A hegyoldal, ahol álltunk és ahol le kellett ereszkednünk sziklás és köves vad terep volt. Itt egy hibás lépés, egy megbillenés a nehéz zsákokkal, egy kő megcsúszása a lábunk alatt — és menthetetlenül lezuhanunk. És egyik sodorja le magával a többi. Szigorúan három lépés távolságot tartva egymástól, tapogatódzva lépkedtünk lefelé...

Az ezerhét-száz embernek csak egyharmada vág-

hatott neki ennek a vállalkozásnak, mert közben sötétedni kezdett. Kétharmada fenn maradt a hegytetőn, ezek reggel jönnek majd utánunk. A lejtő utolsó szakaszát már mi is sötétben tettük meg. Öreg este lett mire leértünk.

Soha többé turisztikát! Hegyek közé? Kirándulni? Egy életre elég!

Csak ennek legyen egyszer vége.

Leültünk a hegy lábánál. Megpihentünk. Elővet-tük a kenyérzsákokat és elkezdtünk vacsorázni. Még nem nyeltük le az utolsó falatot, már indítottak.

— Hajde Druzse, zbrza! ...

Nem kérdeztük hány kilométerre van a parancsnokság. Ha egyáltalán van ilyen.

Elindultunk a sötétben az úton. Az út fehérsége vezetett bennünket.

Esni kezdett.

Az út emelkedett. Szerpentin volt. Egy óra, két óra, három óra telt el, amióta elindultunk a hegy lábától — és a szerpentinnek nem volt vége.

Szakadt az eső.

A szerpentin újabb hegygerincen vezetett fel. Zuhogott. Tapostunk a latyakban. Csurgott a víz a fejünk-ről, kezünk-ről és a ruhánk alól. Nem láttunk és nem hallottunk. Tapostunk. Lábaink mint a gép, élettelenül önmaguktól jártak. Nem megállni, nem megállni, mert akkor vége, nem bírjuk tovább. Agyunk már alig működött. Halványan emlékeztünk arra a menekülésre, négy héttel ezelőtt, a hegyi táborból le Borba, — azt hittük akkor, annál szörnyűbb menekülés még nem volt a világtörténelemben.

Volt.

Éjfél elmúlt. Már régen fenn jártunk a hegytetőn,

már régen a gerincen meneteltünk és az út még mindég csak vezetett tovább. Jajgatások, nyögések körülöttünk. A gyöngébb bakancsok leáztak, a faltalpasok már régen mezétláb jöttek, sebesen, tüskékkel, sántán vonszolták magukat.

Hajnali három órakor ház körvonalait fedeztük fel a sötétben. Aztán még egy ház. Faluban voltunk.

A menet teljesen szétszakadt. Öten-tizen maradtunk egy-egy csoportban, ezek is százméteres távolságokra egymástól. Sokan kidőltek, lemaradtak, ott ültek le a zuhogó esőben az út szélén.

Falu. Rozoga, düledező vályogházak, zsuptetőkkel. Az iskolához vezettek itt is. Az épület le volt zárva. Az udvaron állt egy fészer, egy tető, néhány faoszlopon, állatok részére. Aki tolakodni tudott ez alá állt. Álltak egymás mellett, álltak reggelig, tizenkét órai gyaloglás után vizesen, mitha úszó medencéből léptek volna ki.

A falu neve Jassikovó.

Akiknek nem jutott állóhely, szétszéledtek a sötét faluban.

Valami halvány fény tűnt fel messziről. Gyerünk oda! A világosság egyre erősödött, — egy udvarban kenyérsütő kemence állt, a házigazda a háznépével együtt rakta be a lángosokat. A partizánok részére. Egész éjjel sütöttek.

Megengedték, hogy odaálljunk a kemence mellé. Tíz-tizenöt embernél több nem fért el. Isteni adomány volt. Meleget éreztünk, egy kis meleget... és ott ácsorogtunk, amíg meg nem virradt.

Reggelre elállt az eső. Szomorú látvány volt az elcsigázott, agyonázott társaság. A fiúk legnagyobb része kinnrekedt az utcán. Akik már nem bírták lábon,

leültek az utca szélén a sárba, hátukat neki támasztva fának-falnak és úgy aludtak. Voltak akik ácsorogtak, vagy hátizsákjaikon ücsörögtek. Nem törődött már senki azzal, hogy a sár-lé beszivárog a csomagokba, zsákokba. Mindegy volt. A házak zsúfolásig tömve. Nyolc-tíz fiú is egy-egy parasztszaládnál a földön egymás mellett, vagy félig egymáson. Gorkij éjjeli menedékhelye paradicsomi luxusszálloda volt ehhez. Megkíséreltük, hogy valahol, valamelyik házban legalább egy ülőhelyet kaphassunk. Lehetetlen volt. Maguk a fiúk állták el az ajtókat, nem is a házigazdák és nem engedtek be senkit. Azon a címen, hogy ők már partizánok. — Aki nem állt be partizánnak az pusztuljon! — Mondták. Ezek már nem fehérek voltak. Sárgák. A bajtársiasság utolsó maradványait is elmosta az eső, az emberfeletti menetelés és kimerültség, a kitaszított-ság, a rideg, önző állati életösztön.

Ebben a faluban volt partizán-parancsnokság. Földszintes, négyfrontra néző épület, valamikor „kávéház“, ahogy a szerbek nevezték, — beszállásoló. Fogadó ökrösgazdák és lovasszekerek számára. A veranda zsúfolásig tele partizánokkal. Bent az épület is. Percenként érkeztek csapatok, lovasok és gyalogosok. Sürgés-forgás, intézkedések, érkezések és indulások.

Leültünk egy szemközti kerítés tövében és onnan néztük a számunkra kilátástalan tarka képet. A nap sütött. Elaludtunk.

Dél felé ébredtünk fel. Elindultunk körülnézni egy kicsit a faluban.

A falu főterén délelőtt négy honvédet kötöttek ki a partizánok. Bori módon. Ahogy tőlük látták. Lógtak a fán, fejük már mellükre bukott, — ájultak voltak. Senki sem törődött velük. A négy legvérengzőbb kikötő hóhér, a Berlin-tábori pribékekből. Elfordultunk.

A főtéren angol és amerikai tisztek beszélgettek. Megszólítottuk őket. Szívélyesen elbeszélgettek velünk. A hadihelyzet iránt érdeklődtünk. — A harci és hadi tevékenység ezen a területen — mondták, — az oroszoké és a partizánoké. Hogy hol állnak pillanatnyilag az oroszok, nem tudják. Mindenesetre közel vannak. Erről egyébként sem állana módjukban felvilágosítást adni, mert az ő szerepük csupán élelmiszer és anyagellátásra szorítkozik. A partizán szövetségesek részére. Ejtőernyősök. Élelmiszert, municiót, ruházatot hoztak. A parancsnokság vendégei. Pompás karcsú hátslovaikat állítottak rendelkezésükre. Nők is közöttük, egyenruhában. Fínomszövetű egyenruhákban, vadonatúj felszerelésükben üditőleg hatottak elcsigázott lelkeinkre.

Itt már a parancsnokság körül maguk a partizánok is javarészt kitűnő egyenruhákat és bakancsokat hordtak. Tiszta gyapjúból készült egyenruhák, sárgászöldek, vadonatújak és vadonatúj bakancsok, katonaingek, derékszíjak, tölténytáskák és fegyverek. Az angolszászok szünet nélkül szállították a felszerelést repülőgépeken szerte Jugoszláviában, a többszázezer főnyi partizán harcosnak.

Semmi jel, hogy ránk is gondolnának. Nem törődtek velünk, — látszólag. Egy óra felé parancs érkezett: gyülekező, indulás! Néhány partizán sorra járta a házakat, utcákat, beszóltak: mindenki ki az utcára, rövidesen indulunk tovább. Hajde, zbrza!

A falu parancsnokságának is sürgősen indulni kell! — Terjedt el a hír. A harci helyzet így követeli. A németek az egész ország területén visszavonulóban vannak, — nem akarják sem magukat, sem minket meglepetéseknek kitenni, — nekünk is mennünk kell. Megyünk Majdan-Peckbe. Ide költözik a parancsnokság és ide megyünk mi is.

Nem, nem lett volna tanácsos újból német kézre kerülni.

A keretet vitték először, zárt rendben. Kevesebben voltak. Mintegy nyolc fő hiányzott belőlük.

Menetünk összeállt. Az ezerhétszáz embernek nem volt itt még a fele sem. Elmaradoztak a rettenetes úton, a hegyekben, a szakadó esőben. Kisebb csoportokban érkeztek be, egész délelőtt jöttek, tizesével, huszasával.

Ellenkező irányban indultunk, mint amerre a keretet vitték. Őket jobbra vezették, minket balra. — Merre van az a Majdan-Peck? — A parancsnokság és az angolok-amerikaiak előre mentek, csak néhány partizán jött velünk. Nők is közöttük. Mind állig fegyverben. Egy orvosnő is. Alacsony, törekény kis teremtés volt. Fiatal. Haja rövidre nyirva, egyenruhában, vállán keresztben egy puska, gumicsizma a lábán, oldalán egy táska kötszerekkel és kenyérrel. Semmi egyéb. A többieknél sem. Hol vannak a csomagjaik? A poggyászuk, holmijuk? Mégis csak költözködésről van szó. Valamijük csak van?! Váltás fehérnemű, mosdószer, vagy valami?!

Nem volt nekik semmijük. Semmi azonkívül, ami rajtuk volt. Évek óta. Négy év óta. Poggyászt cipelni, vagy csomagot az úttalan utakon? Elképzelni is lehetetlen volt. Egy ruhát, egy alsóneműt hordtak, amíg szét nem foszlott testükön. Mosták ahol érték, ettek ahol érték, — ha nem érték: se nem mostak, se nem ettek. Nevettek rajtunk. A mi hátizsákjainkon, nehéz pokrócainkon. Minek az?

Patakon, folyókon keresztül, cipővel, ruhával, átgázolni...

Hajde, hajde! Zbrza!

Rét, hegy, völgy és megint patak, — tovább!...

Pihenőt kérünk, druzse, pihenőt! . . .

Hajde druzse, zbrza, zbrza!

Ezek talán nem is emberek.

Ág nem húzta őket, göröngyben meg nem botlottak — szaladtak mellettünk fürgén, előre, azután vissza, hogy a lemaradottakat bevárják, tereljék, tovább előre fáradhatatlanul. Még csak a lélegzetük sem lett szaporább.

Sütött a nap, melegén. Majd megszáradunk! Oda se neki! Ha ők bírják, mi is bírjuk.

Újabb patak! Szélesebb és mélyebb. Bele!

Tovább. Rét, hegy, völgy — és megint patak. Megint hegy és völgy és egy folyó. Komoly, megáradt, erős sodrású folyó. Ebbe is bele? Lehetetlen . . .

Lehetséges volt. Csaknem derékig ért a víz. Sodra olyan erős volt, hogy komoly erőfeszítésbe került az átkelés.

Délután négy óra volt, amikor egy hegy lábánál adtak tíz percnyi pihenőt. Kimerülten zihálva álltunk meg és elterültünk a fűvön, a napsütésben. A partizánok még csak le sem ültek. Türelmetlenül járkáltak fel és alá.

Fel. Tovább. Indulás! Zbrza . . .

Mi az ördög mennykőbe is! Csak nem gondolják komolyan?! De igen, komolyan gondolták. Fel az előttünk égnek meredő hegyre! Ugyanolyan sziklás és ugyanolyan meredek, mint amilyenről előző nap ereszkedtünk le.

Zihált a tüdönk, a szívünk majd kiszakadt. Percenként ültek le a fiúk egy-egy kiálló sziklára. Nem bírták. Sokszor négykézláb kellett mászni, olyan meredek volt. Nem bírtuk. A partizánok nem engedtek. Nógattak, bíztattak, zavartak. Aki végleg nem bírta, azt megszabadították terhétől. Hátizsákjaikat lehají-

tották a mélybe. Zbrza! Hajde! Fel és vissza a partizánok, terelték az elmaradozó népet. Fantasztikus volt. A partizán nők épp úgy, mint a férfiak.

Másfél óra után fenn voltunk végre a tetőn.

Pihenő? Szó sem lehetett róla. Előttünk állt egy másik hegy. Ennek az ikertestvére.

Olyan nincs! Hogy még erre is fel? Azt élve egyikünk sem bírja ki.

És kibírta mindenki. Kivétel nélkül. Terhünket már nem éreztük. A rettenetesen nehéz terepen annyira igénybe vette minden energiánkat a figyelés, lépéseink figyelése, a megcsúszástól való félelem, hogy a teherre, ami rajtunk volt nem is gondoltunk.

Két és fél óra és ennek a hegynek is fenn voltunk a tetején. Már sötétedett.

Pihenő? Lehetetlen. Az előttünk álló erdőn még át kell mennünk mielőtt ránk sötétedik. Mert aztán, ha az erdőben ér az este, onnan reggelig nincs kiút...

Be az erdőbe! Úttalan, ösvénytelen vad erdőbe, sűrű fák közt, bokrok között. Le egy szakadékba! A talaj olyan csúszos volt, hogy csak ülepen tudtunk leereszkedni. És a másik oldalon fel! Lefelé még csak ment valahogy, de fel? Tízszer duráltuk magunkat neki, tízszer csúsztunk vissza. Sehol egy bajtársi kéz, amelyik segítséget tudott volna nyújtani, — mindegyik vívta a harcot a saját életéért. — A partizánok húzták fel a vergődőket. Ők nemcsak fel tudtak menni, de meg is tudták vetni lábukat — és segíteni is tudtak. A kis gyöngye orvosnő fáradhatatlan volt.

Fenn halvány világosság derengett. Az erdő széle! Végre! Kint vagyunk!

— Zbrza-zbrza, — hangzott szüntelen és lövések, jelzőlövések előlről. Akik messze elől voltak így jelez-

ték az utat a hátuljövőknek. Gyorsan ki az erdőből, mielőtt végleg sötét lesz.

És nem értünk ki az erdőből. Elkanyarodtunk a világosság elől és újból bent voltunk a sűrű erdőben. Most már alig láttunk. Mi lesz velünk? — Mi lesz? Semmi sem! Itt ahol vagyunk leülünk és megvárjuk a reggelt. Sötétben még a partizánok sem ismerhetik ki magukat. Még nappal is csoda, hogy tudják az utat-irányt.

De a partizánok kiismerték magukat sötétben is. Libasorba fejlődünk és szorosan egymás mögött lépkedtünk, előre nyújtott karokkal, érintve az előttünk menőt, — mert vaksötét volt már. Semmit sem láttunk. A saját előre nyújtott karunkat sem. Csak hallottunk. A mellettünk elsuhanó és vissza szaladó partizánokat. És a jelző lövéseket. Hol letről, hol fentről. A menet elejéről. Nem tudtuk hová lépünk. Hol csúszós volt alattunk, hol száraz. Hol szilárd talajon, hol olyan keskeny földpúpon, hogy két lábfejük egymás mellett nem fért el. Jobbra balra csúszunk, le, ismeretlen mélységek felett. És verejtékezve, reszkető lábakkal tartottuk az egyensúlyt.

Halálosan ijesztő, félelmetes menetelés volt.

Vigyázat! Vigyázat! Szakadék!

Tompa puffanás. Valaki becsúszott a szakadékba. Velőtrázó kiáltás. Ki volt, hol történt nem lehetett tudni. Éjsötét volt. De a partizánok tudták. Tapogatózva a szerencsétlen után csúsztak és felhozták. Senkit sem hagytak elveszni. Senki sem maradhatott le. Parancs volt rá.

Végre a csúszós földpup végére értünk. Ismét száraz és szélesebb talajon léptünk tovább. Gyökerek, gödrök, ágak számunkra már nem képeztek akadályt. Megéreztuk az akadályt lábszárainkon, bakancsain-

kon, vagy felsebzett meztelen lábainkon. Az életösztön szabta meg lépéseink hosszát, erejét és magasságát. Lassítani nem lehetett. Aki lemarad elvész. Tartani kellett az előttünk lépő tempóját, akár birtuk akár nem.

Három és félóra hosszat tartott ez a borzalmas erdei út, — most már csak lefelé, állandóan lefelé. Gyufát vagy lámpát gyújtani, még ha akadt is volna ilyen szerszám, nem volt szabad. Egy áruló fénysugár és végünk lehet. Csetnikek mindenütt vannak, a Mihajlovics csetnikjei, a királpártiak, a Titó partizánok ellenségei, ott leselkednek Szerbia vadonjaiban mindenütt.

Feljött a hold. Sugarai áttörtek a sűrű erdő lombjain is — és látni kezdtünk. Megkönnyebbülve lélegeztünk fel, talán most már vége ennek a halálmenetelésnek.

Kiértünk az erdőből. Sima rétre. Hátizsákjainkat újból érezni kezdtük, megsokszorozódott súllyal neheztedek ránk, húzták a vállunkat, feszítették a szívünket, éles hasító fájdalom minden tagunkban. Kezünk, lábunk és arcunk felhasogatva, ruházatunk megtépdesve leszaggatva.

Egyetlen egy partizán sérült meg, a homlokán egy ág hasítása. A többinek semmi baja. Ki tudja hány-szor tették meg már ezt az utat négy év óta!

Már nem érdekelt bennünket, hol van és mennyire van az a Majdan-Peck. Valahol van. Mindegy. Ennek az útnak is vége lesz egyszer. Vagy odaérünk, vagy összeroskadunk. Amíg bírjuk megyünk. És birtuk. Végignéztünk magunkon: mi vagyunk ezek valóban? Mivelünk történik ez?

Velünk történt. Mocsaras területre értünk. A mo-

csár szélén lábfej-élen, oldalt fektetett lábbal másztunk tovább előre.

Patak. Át rajta. Újból csurom vizesek lettünk.

A kis orvosnő előttünk kapta fel hátára egyik, közel kétméteres bajtársunkat, aki lábsebeivel már roskadozott. Átvitte a patakon. Aztán fordult, vissza és vitte a következőt. És nevetett.

Zúgó, hömpölygő folyó! Felette két gerenda. A híd, — ezen is át. Fel a gerendára. Hajlott ringott alattunk a két hatalmas szál gerenda. Szédültünk a magasban, korlát, minden támasz nélkül. — Csak nem megcsúszni, csak még most vigyázni, nem félrelépni, — ha eddig megmenekültünk, ne pusztuljunk el a hullámsírban . . .

Nem esett bele senki.

Országútra értünk. Távíró oszlopok. Kultúra. Csak csendben hang nélkül óvatosan lépkedjünk, sutogták a partizánok. Nem lehet tudni nem rejtőznek-e itt elmaradt, elmenekült német csoportok.

Éjfél után két órakor értünk Majdan-Peckbe. Az úton villanylámpa világított. Ipari nagyközség volt. Egy gyártelep udvarára vezettek be bennünket. Itt is világított egy két villanyégő. Előttünk már sokan érkeztek, — mi a menet végére kerültünk. Kavargott a nép az udvaron fel és le, — fekvőhelyet kerestünk.

Szerencsénk volt. A telepfelügyelő fejenként kétszáz dinárért beengedett bennünket egy garázsba. Autógarázs volt és istálló. Százával tolongtunk bent, lökve taszítva egymást egy fekvőhelynyi területért a földön. Végre lefeküdhattunk. Két nap és két éjjel tartó szakadatlan gyalogolás, ázás és éhezés után lefeküdhattunk.

Félnégy felé megeredt az eső. Kopogott a fejünk fölött a tető, mind erősebben, vészesebben. És mind

erősebben és vészebben nőtt kint a zaj. A kintrekedtek százai üvöltöztek. Ránktörték a garázs kaput. Éktelen láрма, tumultus, tülekedés és verekedés. Az erősek bent maradtak, a gyengébbeket kiverték.

Reggel az udvart el kellett hagyni. Felkerültünk egy óriási szénraktárba, pocsolyákba. A tetőzete hiányos volt, helyenként becsurgott az eső. Az ázott nedves szénrakáson heveredtünk le. A deszkafalakat szétszaggattuk és tüzeket gyújtottunk. Szárítgattuk magunkat és tönkreázott holminkat. Akinek még volt mit, evett, akinek nem volt, még kérni sem mert. Ki adott volna itt a másiknak? Legfeljebb ha cseréről lehetett szó.

— Türelem, türelem, — jöttek a hírnökök, — itt majd gondoskodnak rólunk. Kapunk enni és megkapjuk végre a beosztásunkat, meg kell várni, amíg a parancsnokság elhelyezkedik. Délutánig várjunk, csak még egy kis türelem, minden lesz, minden meglesz.

Itt láttuk utoljára magunk között keretünk néhány tagját. Hatot-nyolcat. Ott heverték, mászkáltak közöttünk, még rongyosabban, mint mi, mert ami őrajtuk volt annak még ruhaformája sem volt.

Reggel megindult a hajsza ennivaló után. Elleptük a parasztházakat. Pénzért semmit sem lehetett kapni. Csak cserébe — és ezért sem sokat. Egy darabka polertát, kukorica málét, néhány szem burgonyát, — aki már turót is kapott az a boldog szerencsések közé tartozott. Túért, cérnáért, nadrágszíjért, szappanért, fésűért, borotvapengéért — és főleg: fehérneműért. Sokan az utolsó ingüket vették le magukról egy harapás ennivalóért és meztelen testükre vették rá a tetves, durva, mocskos felsőruhát. Sokan az utolsó takarójukat adták oda egy marék zöldleveles dohányért. Bicskával, vagy ollóval vágták fel durva szálakra.

toalett-papírba csavarták — és félrehúzódva egy sarokba szívták el, mert a többiek kinézték, kikönyörögték a szájukból.

Két napot töltöttünk Majdan-Peckben, az elmaradt csoportok lassan mind beértek, — délfelé sorakozót rendelték el. — Mi történik? Mi baj van?

Baj van! A visszavonuló németek nem messze Majdan-Pecktől kitörtek. Menni kell, sürgősen! Nekünk is, a parancsnokságnak is.

A fegyvereket, amiket néhány bajtársunk első nap kapott, visszakérték. A partizánok lemondtak fegyveres szolgálatunkról. Legtöbb közöttünk még nem volt katona, sokan vagyunk idősek és betegek, — az egész társaság kimerült, letört és kiéhezett, — nincs idejük arra, hogy bennünket kiképezzenek, bajlódjanak velünk. Más dolguk van. Lényegesen fontosabb és sürgősebb.

Kenyeret osztottak. Ez volt az első falat ennivaló, amit a partizánoktól kaptunk. Negyedkiló furcsa fekete ragacsos valamit. Delikatesz volt. Pillanatok alatt tűnt el az éhes szájakban.

A partizánoknak sem jutott sem több, sem más.

Háromszáz-as-négyszáz-as csoportokra osztottak bennünket és különböző községek felé irányítottak. Nyilván azért, hogy élelmezésünk és elszállásolásunk addig is valamiképpen megoldható legyen, amíg át tudnak adni az oroszoknak. Öreg este lett, mire a mi háromszáz-as csoportunk elindult. — Hová? Senki sem tudta. Hangok. Már megint. Már itt is kezdik az erhákat. Hallottad?! Valamelyik marha kitalálta, hogy megyünk vissza Jassikovóba. Egy elkezdte terjeszteni az ilyen örültséget, a többi meg utána mondja.

Az erhá nem akart szünni. Egyre terjedt, egyre dagadt a hullám: megyünk vissza Jassikovóba.

Nem! Hát ez lehetetlen! Ezt ők sem gondolhatják komolyan. Még egyszer azt az utat élve nem ússzuk meg.

Leírhatatlan elkeseredés vett elő bennünket. Újból végig küzdeni azt a pokoli utat — és megint éjjel!

Vissza Jassikovóba!

A táviróoszlopos úton le, át a zúgó folyón, a himbálódzó gerendán, a mocsaras területen, a patakokon át cipővel, ruhával, a szakadékok mellett a csúszós földpúpon bent a sötét erdőben, — a lejtők, a két óriási hegy, az ikerhegyek, aztán megint folyók patakok, — végig a mezőkön dombokon.

Megtettük.

És ezt is kibirtuk. És még csak náthás sem lett senki közülünk. — Virradatkor sokan elvetették magukat. Nem bírták, a sok hajde és zbrza már megőrüléssel fenyegetett. — Bár maradhattunk volna a kerettel! — A boldog négyezer ember! Az első négyezer, akik azóta már régen otthon vannak Magyarországon! . . .

A partizánok nem veszítették el türelmüket. Nógattak, hajtottak és senkit sem engedtek lemaradni. Jött mindenki. Az éhség gyötört, mart mindannyiunkat. Kukoricacsöveket tördeltünk és rágcsáltuk a nyers szemeket. Egy vadkörtefa alatt öklöztük, rugtuk egymást egy harapás, fanyar, ehetetlen körteért. Ettük. És mentünk.

Délelőtt tizenegy órakor érkeztünk vissza Jassikovóba.

Az iskolában szállásoltak el bennünket — egy éjszakát itt töltöttünk —, de már korán hajnalban ki kellett üríteni. Sebesülteket hoztak, partizán sebesülteket az éjjeli harcokból. Nekik kellett a hely.

Szünet nélkül zúgtak, keringtek fölöttünk a né-

met repülőgépek. A visszavonuló csapatjaik útját fedték.

A parancsnokság is megérkezett, az angolokkal együtt, de már tovább is mentek. A szomszéd faluba. Nekünk is természetesen mennünk kellett utánuk.

Egylovas, kétkerekű, kordélyformájú kocsí jött szembe velünk, rajta egy partizán nő és egy partizán tiszte. A partizán nő az alezredes nő volt, a brigád parancsnoka. A tiszte a szárnysegédje.

Ez a falu tényleg nem volt messzebb három kilométernél. Egyórai pihenőt tartottunk és mentünk tovább. — Hová?

— Indulás, gyerünk! — De hová? — Borba!

— Borba?

Bármily hihetetlenül hangzott, indultunk vissza: Borba.

Ezért járatták velünk körbe tíz napon át Szerbiát?

Ezért. A visszavonuló és helyenként kitörő németek elől mentettek meg bennünket a partizánok. Megmentett a sok hajde, a szünni nem akaró zbrza és a partizánok, a druzsék, a testvérek kifogyhatatlan türelmes szeretete.

Az út Borig a kilátásba helyezett három-négy óra helyett tizennégy óráig tartott. Aránylag „könnyű” terepen. Az idő szép volt, a patakok, amiken át kellett gázolni, keskenyebbek, a lejtők és meredekesek kisebbek és kevésbé csúszósak. Este nyolc órára besötétedett és félegyig, amíg a hold fel nem jött, nehéz és súlyos menetelés volt. Félegy után, holdvilág mellett már a bori fennsíkon jártunk, meg-megállva egy kis pihenőre. Könnyebb volt, mint az eddigi utak, meg is szoktuk, bele is törtünk — és könnyebbé tette a tudat, hogy ennek a menekülési útnak záró feje-

zetéhez jutottunk: Bort már felszabadították az oroszok.

Baloldalt feltűnt a Berlin tábor...

A hírhedt és rettegett Berlin tábor. Az óriási barakok tetőzete kísérteties holdfényben úszott, — csak a tetőzetet láttuk, a többi eltűnt az éjszaka sötétjében. Csend volt. Élettelen és kihalt. Elfogódottan léptünk el a szöges drótkerítés mellett, a borzalmas emlékek mellett. Alig két hete még itt vergődünk és vártuk sorsunk fordulását, — a főtörzstől és vezérkarától hangos volt a tábor, közel két hete még bajtársak jajgatásai vertek fel bennünket éjszakai pihenőnkéből. — Elmúlt. A barakok még őrzik a szörnyű titkokat, — rövid ideig még, amíg le nem bontják — és hatezer zsidó munkaszolgálatos másfél-évi gyötrelmeit, a halálrakínzások emlékét felveszi magába a végtelen Idő.

Aludt a város. Ütemes lépések közeledtek. Orosz járőr volt. Elhúztak mellettünk. Ez volt az első találkozásunk az oroszokkal.

Partizánkísérőink éjjeli szállásra vezettek, egy volt tiszti vendéglő nagytermébe — és reggel elbúcsúztak tőlünk. Az ő szerepük véget ért.

Népesedett a bori piactér, a bori utcák. Polgárok, asszonyok igyekeztek dolgukra. A piactéren aludták át az éjszakát az orosz teherautók. Indultak és jöttek helyükbe mások. Aztán szekeresmenetek, lovasok, gyalogosok, ágyúk, tankok — az orosz haderő alakulatai lepték el a várost, át Boron, tovább, be Szerbia belsejébe, — szünet nélkül. Velük a szerb partizánok lovas és gyalogos csapatai.

Itt volt a háromszáz beteg-menetképtelen, akik nem indulhattak velünk. Itt volt még az olasz hadi-

foglyoknak is egy része, akiket a németek már nem tudtak elszállítani.

A betegeket a főtörzs és a néhány keretes „foglalkoztatta” néhány napig — és egyik reggel nyomtalanul eltűntek. Elmenekültek a kivonuló németekkel együtt. Az utóvéd német osztag vette át őket. Kihajtották a háromszáz beteget a Berlin táborból és egy kisebb táborba vitték át. Szalmát kellett nekik behordani. Tudták, mit jelent. A jól ismert német recept. Rájuk akarták gyujtani a tábort. A hátsó kerítésnél léptek meg egyenként, — mire a németek észrevették, már egy sem volt a táborban. Sejtelmük valóra vált. Szerbek álltak a kijárat mögött, kabátjuk alatt fegyverrel, készen a megmentésükre. Az utóvéd felgyujtotta a tábort, felgyujtott mindent, ami keze-ügyébe esett, — az élelmiszerraktárakat mindenekelőtt. Sok száz vagón cukor, lekvár, liszt és burgonya pusztult el a lángokban. A háromszáz fiú azóta abból élt, amit a tűzből sikerült megmenteni. Polgároknál lakott egy részük, a többiek volt német tiszti barakokban.

Az utolsó német délelőtt hagyta el Bort — az oroszok aznap éjjel vonultak be.

Az oroszok kíváncsian gyűltek körénk.

— Zdrasztutye tovaris!

Zdrasztutye az üdvözlégy, tovaris az elvtárs!

Orosz tisztek, köztük egy hadnagy hallgatták meg történetünket. A hadnagy volt a tolmács. Tudott egy kicsit németül. Türelmesen végighallgatták, aztán csillagjainkat kezdték vizsgálgatni. Dörzsölni.

— Levenni, levenni! Erre most már semmi szükség! Szabad emberek vagytok!

A csillagokat természetesen ledörzsölni nem lehet.

tett, de megígértük, hogy az első adandó alkalommal el fogjuk tüntetni.

Barátsággal, megértéssel vettek körül bennünket a társaságok.

Megkértük, mondják el, ha nincs terhükre, legalább vázlatosan mi a helyzet valóban Szovjetországban, hogyan élnek, mi az igazság. Szívesen álltak rendelkezésünkre. Leültünk a földre, törökülésben és hallgattuk az orosz hadnagy előadását. Hívó és boldog ember előadása volt: a demokráciáról, az igazi demokráciáról, a nagy célról, igazságról, emberségről, egyenlőségről és szeretetről. Tökészgazdálkodás nincs, de van egyéni boldogulás, gyarapodás, mindenki a szorgalma és tudása arányában. Lehet mindenkinek háza. Szobája akár húsz is, ha meg tudja keresni. Lehet autója is, értéktárgyai, műkincsei: ha van rá pénze. Tanulni, fejlődni mindenkinek módjában áll. A főiskolások tanulmányi idejük alatt fizetést kapnak, fizetést, amiből emberi módon fenntarthatják magukat. A gyerekek nevelését és eltartását, ha a szülőknek elfoglaltságuk miatt nem áll módjukban, az állam vállalja. A házasságkötések és bontások egyszerűen bejelentés alapján történnek. Háromízben házasodhat mindenki. A harmadik házasságot nem bontják fel. Alacsonyrendű munka nincs! Minden munkát egyformán megbecsülnek és a legkisebb jövedelem is kultúrmegélhetést biztosít. A spekulációt, seftelést üldözik. Vallását mindenki szabadon és lelkiismeretének megfelelően gyakorolhatja. Senki bele nem szól. A mezőgazdaságban épúgy nem ismerik a magántőkét, a földbirtokot, mint az iparban. Kolhoszokban dolgoznak és nincs földműves, aki visszavágyódna a magángazdálkodás bizonytalan, kínlódó verejtékes korszakába. A földműves élet-

nívója: az öntudatos szovjet állampolgár életnívója. Faj, nemzetiség, gyűlölködés ismeretlen fogalom. Egyet gyűlölnék csak: a gyűlölködést. És nem ismernek tréfát a gyermekkultuszban. Nincs olyan szovjet állampolgár, amelyik a gyermekért a legnagyobb áldozatra is kész ne lenne. Pillanatnyi programjuk: a fasizmus megsemmisítése. Az egyetlen, ami hazájuk szabad fejlődését veszélyeztette. Megindult a döntő roham a népek felszabadításáért — őket feltartóztatni nem lehet. Nézzünk végig rajtuk, a katonákon. A legjobb anyagból készült mindenük: ruhájuk, csizmájuk, felszerelésük. És néhány hónap múlva ezek az eszmék elérkeznek Berlinbe is ...

Az orosz hadnagynak csillogott a szeme: Berlin! Minden orosz célja, vágya: bevonulni Berlinbe!

Idegen nemzetiségből sem katonát, sem munkást maguk közé fel nem vesznek. Csak szovjet állampolgárt. Mi magyar zsidók haza Magyarországra még nem mehetünk, amíg fel nem szabadítják. De már mehetünk Bulgária felé, teljesen felszabadult és mehetünk Románia felé, egy kis rész kivételével az is szabad már.

Késő este, már ágyban voltunk, nyílik szobánk ajtaja és belép rajta az orosz hadnagy és egy másik orosz tiszt. Kezükben kenyér és egy nagy fazék párolgó, meleg zsíros kása-étel. A konyhájukról hozták. Ragyogó arccal, verejtékezve cipelték: nekünk.

Még az éjjel indultak Belgrád felé. A Gondviselés bizonyára megóvta őket nehéz harcaikban.

Öt napot töltöttünk Borban. Vállaltunk munkát. Napi fizetségünk egy darab kenyér volt. Aki a partizánok műhelyeiben dolgozott, kapott étkezési utalványt valamelyik étkezőbe. De ez nem mindig akadt és nem mindenkinek.

És a fiúk száma egyre nőtt. Napról-napra. A Majdan-Peckben felállított csoportok legnagyobb része ide került. Kivéve azokat, akiket Kucsevóba irányítottak. A munkalehetőség mind kilátástalanabb lett. Akadtak kivételesek, cipészek és pékek, akik műhelyekben állandó elhelyezkedést találtak — ellátásért, de a zöme nélkülözött. Menni kell! Tovább. El Szerbiából. Naponként alakultak tizes-tizenötös csoportok, amelyek hol gyalog, hol orosz teherautókon elindultak a felszabadított Bulgária, vagy Románia felé. Orosz teherautók mindennap jártak át, azokra igyekeztek a fiúk felkapaszkodni.

Valami útravalót kellene szerezni. Akadt még egy-egy jeggyűrű, vagy takaró.

Zsírt kellene szerezni. Zsírkonzervet. Az a legkiadósabb. Szükség esetén napokig meg lehet lenni zsíros kenyéren. Kenyeret kaptunk egy orosz kocsiról. Szívesen és örömmel adtak mindenkinek, aki kért.

Zdrasztutye tovaris!

Az egyik bajtársnak állítólag van eladó zsírkonzerve. Pékségben dolgozik. Felkerestük. „Fin“ volt. Fin Máramarossziget. (Von Máramarossziget)

— Van tényleg eladó zsírkonzerved?

— Miért ne volna.

— Mit kérsz érte?

— Mit te odsz érte?

— Te vagy az eladó, mondd meg az árát te.

— Te csok mondjod mit te érte odsz!

— Nyolcszáz dinár, jó?

— Oz kevés.

— Ezer dinárt. Elég?

— Elég.

— Hát akkor add ide.

— Nincs nálam. Mojd este lehozom.

Este nem hozta le. Ő lejött, de a zsírkonzerv nem volt nála. Azt mondta most megy majd még csak haza. Félóra múlva erre jön, esetleg elhozza.

— Hogyhogy esetleg?

— Hát ha nem te okorsz várni, nem muszáj.

Félóra múlva tényleg eljött, de nem hozta.

— Mit bolondítasz?! Van vagy nincs?

— Miért ne volna?

— Nahát, ha van, akkor hozd le!

— Majd meglátom.

— Mi az, hogy meglátod?! Órákon át hitegetsz, váratsz itt hiába és most meg azt mondd meglátod! Nagyon tévedsz barátom, ha azt hiszed kitérhetsz az egyenes és határozott válasz elől! Adod vagy nem?! Röviden felelj: igen vagy nem?! Különben veszek máshol!

— No, jó! Ha te todsz máshol is venni? ... menj és vedd meg.

Másnap láttuk a fint, amint egy doboz zsírkonzervre alkudott. Hatszáz dinárnál többet semmi körülmények között sem volt hajlandó adni érte. Azt mondta, ő érdeklődött tegnap az árak iránt, ennyiért adják általában mindenütt.

Orosz teherautókkal, részben gyalog — kinek milyen szerencséje volt, eljutottunk Negotinba, az utolsó nagyobb szerb városba. Itt a partizán és orosz parancsnokságok elláttak bennünket igazoló írásokkal és másnap már elértük a Dunát!

A Dunát, amelyik Pestről jött — csak el kellene indulni felfelé, közvetlen mellette és hazaérnénk . .

A Duna tele volt hajóroncsokkal, kiálló hajókéményekkel, elpusztított kikötőkkel — és az úton végeláthatatlan hosszú menetoszlopokban vonult fel az orosz haderő.

Útközben találkoztunk Szántó Lalival, egyikével annak a két bajtársunknak, akik a nyáron, a főtörzs szabadságról való visszaérkezése előtt szöktek át a partizánokhoz. Sok harcban vett részt, meg is sebesült. És résztvett a negyvenfőnyi keretünk kihallgatásában is. A negyvenfőnyi keretből néhányat szabadon engedtek, néhányat kényszermunkára vittek. A főhadnagy, aki táborából a száznolcvan embert futni hagyta és a mi kis zászlóunk, aki fél éjszakán át cenzúrázta postánkat, csak hogy mi olvashassuk, életben maradt. A legtöbbjét kivégezték. A hadnagyunkat is. Akinek a mi asszonyaink Zálik voltak, a Dob-utcából meg a Rombach-utcából.

A főtörzs sorsát ő is csak elbeszélésből, a partizánok elbeszéléséből tudja. Elfogták őt német csoportjával együtt. A főtörzs könyörgött, hogy még egyszer szeretné látni feleségét és gyermekeit — hiszen ő nem volt rossz ember. Letérdelt. Nem adatott meg neki. Elevenen elégették.

Amint később kiderült, a főtörzsöt Szegeden fogták el félév múlva a magyar hatóságok.

Az alsórl ellentétes hírek kerültek forgalomba. Egyesek szerint repülőgépen megszökött, mások szerint elfogták őt is, levetkőztették, alsóruhában és mezítláb vitték be Borba és ott kivégezték. Lóháton semmiesetre sem távozott Borból Marányi úr. A főtörzstől vett lovaglóleckék kárbavesztek.

Kladovónál, Turnu Severinnel szemben az oroszok átkelő hajóval átvittek bennünket a Dunán. Turnu Severinben töltöttük az éjszakát és másnap — vasúton, részint orosz tehervonatokkal, részint a személyvonattal indultunk el Temesvárra.

Temesváron már tudtak rólunk. A zsidó hitközségen jelentkeztünk. Gazdag reggelivel fogadtak. Aztán

néhány perc múlva kezünkben volt a menekült igazolvány, pénzsegély és egy cím: annak a testvéri zsidó családnak a címe, amelyik ellátásunkat magára vállalta.

Huszonnégy óra múlva megfürödve, fertőtleníttve, tetőtől-talpig átöltözve, újból emberrekké varázsolt bennünket a temesvári zsidóság pártfogó szeretete. Heteken át öntötte Bor a csoportokat — és Temesvár fogadta őket. Fáradhatatlanul és fáradhatatlan áldozatkészséggel.

Az amerikai zsidóság óriási összegeket juttatott el Bukarestbe a még élve maradt európai zsidók segélyezésére. A temesvári „Ichud“ Baloldali Szocialista Szervezet bonyolította le a segélyakciót. Elláttak bennünket zsebpénzzel, ellátták ruhával és élelmiszerrel azokat, akiknek a temesvári magánadományokból már nem jutott.

Jólöltözött és jóláplált urakkal találkozunk nap mint nap. — Szerbusz! — Ki volt ez? — Nem ismered? Ez is egy bori bajtársunk.

A temesvári családok összejárnak és rólunk beszélgetnek. — A mi bori fiúnk napok óta köhög, ma elviszem orvoshoz. — A mi borink kapott az uramtól egy öltönyt, de a nadrág kicsit szűk, okvetlen kell szereznem neki egy másikat. — A mi fiúnk olyan szomorú, alig lehet a hangját hallani. — Majd magához tér.

A bori bajtársak legnagyobb része idekerült Temesvárra. Egyes csoportok Bulgáriában maradtak, egyesek Bukarestbe mentek és Erdély különböző részeibe azok, akiknek hazájuk már felszabadult. Heteken át érkeztek a menekültek. Már nemcsak Borból. Magyarországról is, munkaszolgálatosok, akiknek sikerült megszökniök, vagy akiket az orosz hadsereg

152

felszabadított. A boriak közül körülbelül háromszázan hiányoznak. Azok, akiket Majdan-Peckben Kucsevóba irányítottak. Kucsevóba a visszavonuló németek betörték.

Néhányan elestek a harcokban — a partizánok visszavonultak a túlerő elől, voltak, akik velük mentek, voltak, akik elbujdostak a hegyekben és hosszú kóborlás után találtak ismét kapcsolatot a partizánokkal — és voltak, akiket a németek magukkal vittek. Ezek Belgrád alatt kerültek orosz fogságba a németekkel együtt — és az oroszok, mintegy nyolcvan bajtársat, egyenlő elbánásban részesítettek a német foglyokkal. Levetkőztették és hír szerint Szibériába küldik őket. — Talán sikerül magukat igazolniuk, bár nehéz, mert a németekkel együtt fogták el, — az oroszok és a szerbek álláspontja szerint módjukban lett volna a többiekkel együtt elmenekülni, vagy visszavonulni.

És itt tudtuk meg a négyezer bajtárs, az első szállítmány, az annyira ígékelt négyezer hazaindított ember sorsát.

Erőltetett menetelésben jutottak el három nap alatt Borból Petrovádra — ígéretet kaptak, hogy itt bevagónirozzák őket. Petrovácon nem voltak vagónok. — Majd — Pozserovácon —, hangzott az újabb ígéret — majd ott lesznek vagónok és lesz meleg étel is, élelmiszer kiosztás is. — Újabb két napi menetelés után megérkeztek Pozserovádra —, vagónok azonban itt sem várták őket. A meleg étel: egy csajka roggenteles volt, az élelmiszer kiosztás egy darabka kenyérből állt. És a fáradt, éhes társaságot elindították Belgrád irányába.

Zárt rendben vonultak át Belgrádon, a szerb lakosság sorfala között. Elhalmozták őket ennivalóval,

cigarettával. A Gestapó puskatussal zavarta szét a lakosságot. Nem használt. Életük kockáztatásával közelítették meg újból és újból a négyezer főnyi zsidó menetet és adták át szeretetadományaikat, egész sültlibákat, kenyereket, cukrot, süteményt — a szerb lakosság felkészült a fiúk fogadására. A Gestapo minden igyekezete ellenére is minden fiúnak jutott néhány jó falat — és szeme egynek sem maradt szárazon. Sírta. A lakosság éljenzett, bátorított, biztatott —, a Gestapo puskatuzozott.

Azután átvitték őket Zimonyba és a Seimista Lagerben helyezték el. Néhány nap múlva indították el őket újból — három bajtárs azonban rosszat sejtve lemaradt. Elbujtak. A fasiszta uralom akkor még teljes erejében virult itt, menekülésről szó sem lehetett. A három fiút felfedezte az Ustasa és átadta a Gestaponak. Belgrádba vitték át őket, a Gestapo börtönébe, a Banyicába, az egykori szerb katonaiskolába. Itt gyűjtötte össze a Gestapo a kivégzésre szánt foglyait, oroszokat, olaszokat, görögöket és zsidókat. Naponta tíz, tizenkét embert végeztek ki közülük. Kísérteties megrendezésben, mindig éjjélkor nyitottak be a halálraítéltek celláiba és felolvasták az aznapi kivégzendők neveit. A legborzalmasabb sorsjáték volt, amit valaha is megrendeztek. A foglyok fejükre húzták pokrócaikat, hogy ne halljanak és ne lássanak — és megkönnyebülten sóhajtottak fel a visszamaradók, amikor a pribékek a felolvasott áldozatokkal kiléptek a cella ajtaján. Egy-napi életet nyertek.

És másnap kezdődött újból. És harmadnap és negyednap. Belefásultak. Már nem féltek, már nem gondolkoztak és nem éreztek... Amikor az ötödik napon elmaradt az éjjéli látogatás, nem akarták elhinni. Hajnalig szorongva lesték az ajtó nyílását, mintegy ötven

ember, aki megmaradt — és reggelre megtudták, hogy megmenekültek. A Gestapo az orosz és jugoszláv hadsereg fenyegető közeledésére meglépett Belgrádból.

A Nedics-kormány rendőrei engedték ki az élő holtakat. Brandt István bori zsidó munkaszolgálatost és társait. Ellátták igazolványokkal, hogy a német Wehrmacht el ne fogja őket újból. Két hétig bujdosnak Belgrádban, elhagyott lakásokban laktak.

A belgrádiak negyedik éve nem láttak már zsidót. Ez a három fiú volt az első. A belgrádi zsidók közül néhányat annak idején meg tudtak menteni a szerbek. Egyet, akit befalaztak és álcázott résen át tápláltak három és fél éven keresztül; egy rabbit, akit sírboltban rejtettek el és egy négytagú családot, akiket az erdőben a hegyek között bujtattak előbb a csetnikek, később a Titó partizánok. A tizenháromezer belgrádi zsidóból ötszáz tért vissza, akiknek sikerült megszökni a németek elől — és talán további ötszázra tehető még azoknak a száma, akiket visszavárnak. A többit a németek kivégezték. 1941 áprilistól decemberig tartották őket Zimonyban, a Seimista Lagerben, borzalmas állapotok között. Nagyrészüket elpusztult már itt, éhen haltak, agyon verték őket, autókba rakták és útközben elgázosították őket, — amint azt az exhumálások során megállapították. Zsidókat, görög, szerb és bolgár intellektuelleket. Az élve maradtakat Lengyelországba vitték a Maidanek-Lagerbe. További sorsunk nem kétséges.

A belgrádi zsidók vagyonát, ingóságait még akkor összegyűjtötték és maradék nélkül megőrizték. A menekülésből visszatérő zsidókat azonnal és teljes értékben rehabilitálták.

Brandt Istvánt és két társát a belgrádi két hét alatt a szerb lakosság bujtatta és élelmezte, amikor egy

reggelen megkezdődött Belgrád ostroma. Az utcákon német géppuskák. A partizánok behatoltak a városba. A géppuskák rövid tűzharc után a partizánok birtokába kerültek, — a németek házakba fészkeltek be magukat és onnan védekeztek.

A három fiú éjszakánként változtatta szállását. A sors különös kegyeltjei voltak. Elhagyott szállásait kétizben is felrobbantották másnap a németek. Egy hétig tartott, amíg a várost teljesen megtisztították a németektől.

Szerb állami tisztviselők zsidó származású feleségei és a Terazia (Fő-utca) egyik lakásában bujtatott egykori zsidó hitközségi elnök megalapították újból a belgrádi zsidó hitközséget. Az irodában a szerb férfiak dolgoztak, — az asszonyok nagy konyhát állítottak fel és pénzzel, ruhasegéllyel fogadták a menekülteket. A betegeket, sebesülteket kórházi ápoláshoz juttatták.

Belgrádban már német foglyokkal dolgoztattak. Csaknem meztelenül. Egy zsák a derekuk köré csavarva, ez volt minden ruházatuk. A három fiú két német fogoly háta mögött állt és figyelték munkájukat. A szerbek megszólították őket. — Menjenek vagy száz lépést feljebb, ott több német foglyot láthatnak...

Szomorú hírek. Körülbelül kétezer ember jutott el a bánáti Cservenkáig és ezerkétszáz ember a dunántúli Bonyhádig. Nyolcszáz ember útközben lemaradt, Szerbiában még egy része, a többi már magyar területen. Megszöktek. Megszöktek a magyar keret elöl, mert a legenyhébb büntetés a bántalmazás és ütlegetés volt. A súlyosabb „bűnösöket“, akik a menetelésben elmaradoztak, vagy kiléptek a sorból, vagy félrementek a kukoricásba — a helyszínen agyonlőtték.

Kétezer embert Cservenkán a téglagyárban helyezett el a magyar keret és átadta az SS-nek. Éjjel

huszas csoportokban kellett a téglagyárból kivonulniok és az agyagos árkok előtt hátulról lőtték halomra őket. Egy-egy ilyen huszas csoport kivégzése 3—4 percet vett igénybe. Az árokból, a tömegsírból, halott bajtársak tetemei alól mászott ki egy élve maradt, de súlyosan sebesült bajtársunk, Dászkál Béla, reggel, amikor már az SS elvonult — és sikerült elvonszolnia magát szerb partizánok által megszállt területre, — a szerbek aztán eljuttatták Temesvárra. Súlyos tarkólövést kapott, a temesvári kórházban operálták meg. — A cservenkai tömegmészárlásból még egy-két bajtársnak sikerült megmenekülni — a sötétségben, az éjszaka védőszárnyai alatt.

A Bonyhádig jutott ezerkétszáz bajtársat október 17-én „leszerelés“ címén kivezették a bonyhádi nagyrétre és ugyancsak leszerelés címén tereltek ide ezerötszáz magyar honvédet is, akik nem voltak hajlandók Szálasira letenni az esküt. Egyik bajtárs, Varga László, megsejtette a valóságot. Futásnak eredt. Utána lőtték, de szerencsére nem találták el. Egy magyar családnál talált menedéket. Alig félóra múlva megindult a gépfegyver ropogása, a bonyhádi nagyréten, a körülötte levő dombokról az SS legyilkolta az ezerkétszáz zsidó munkaszolgálatost és az ezerötszáz magyar honvédet. — A magyar család a megmenekült bajtársat átadta a szerbeknek és ezek juttatták el őt is Temesvárra.

És őket irigyeltük. És az ő tragikus, borzalmas sorsukért fájt a mi szívünk!

A szomorú híreket napról napra megerősítik újabb menekültek, újabb szem- és fültanuk.

Eszünkbe jut, hogy todtistáik megmondták előre, hogy a Bácskába kerülünk...

A Szerkesztő úrral találkoztunk a minap. Meghízott. Panaszkodik most is. Annyi itt a „repeta“, hogy még ő sem tudja megenni. És találkoztunk a kis Lacikával. — Az a fiatal bajtársunk, akinek a fejére szakadt a csille, Bulgáriába ment, — a Majréssal Negotinban találkoztunk utoljára...

A fehérek is itt vannak javarészt. Megszűntek a tisztségek, a kiváltságok, — megszűntek az ellenségeskedések is. Velünk szenvedtek, velünk hullottak — és velünk menekültek. Bajtársak voltak, bajtársak maradtak, — a kis intermezzót, a kis emberi intermezzót el kell felejtetni. Az ő ellátásukról a temesvári keresztény egyházak és családok époly szeretettel godoskodnak, mint a zsidók a sárgákról.

Sáni bácsi, a fuvaros Szerbiából egyenesen Szegedre került.

Szeged már akkor felszabadult, amikor mi Temesvárra érkeztünk. Elérkeztek hozzánk a magyarországi hírek, a lerombolt, kifosztott városokról. A németek visszavonulásukkor minden megmozdíthatót magukkal visznek. Állatot, nyersterméket, minden ipari cikket, lakásberendezést.

Amikor Borból elindultunk, azt hittük, Románián csak keresztül utazunk, Budapest addig felszabadul.

A Szálasi-féle merényletre nem számítottunk.

Egyik hét múlik a másik után Temesváron és Budapestet a németek és nyilas társaik pusztulásra ítélték...

Egy csoportot hajtanak a temesvári utcákon. Magyar és német munkaszolgálatosok, most vonulnak be. Hátizsákokkal, kenyérzsákokkal, pokrócokkal, polgári ruhákban, bakancsokban. Most őrajtuk a sor. Most kezdik ők ott, ahol mi öt évvel azelőtt. Ők még nem tudják, mi vár rájuk. Mi tudjuk.

Orosz katonákkal osztjuk meg ágyainkat, Temesváron lakáshiány van. Bizakodók, biztatnak, tartják a reményt bennünk.

Vendéglátó gazdáink rábeszélnek, tartóztatnak, várjunk, ne induljunk, amíg Budapest fel nem szabadul. Nem bírjuk idegekkel.

Az erhák, a magyarországi erhák tömegei lepik el agyunkat és mi már nagyon félünk az erháktól...

Minden jószág és minden vendégszeretet kínos. Fáj. Úgy adják pedig, olyan természetesen, mintha a saját gyermekeiknek adnák — és mégis nehezen csúszik le minden falat. Bántanak. Gyötörnek. Bánt és gyötör, amikor a háziasszony kiadja az utasítást a szolgálónak, hogy ne sok kékítőt tegyen a vízbe a mosáshoz — és ezalatt a mi háziasszonyaink talán már nincsenek az élők sorában. — Hogy elő kell szedni a naftalinból a téli kucsmákat és bekecseket — és a mi anyáinkat, feleségeinket talán éppen most hurcolják a gettóba Pesten. — Hogy ne sok aprófát rakjon a leány a tűzre, mert a pincében már fogytán van — és a mieink talán éppen most fagnak el a budapesti ostromlott házak pincéiben. Nem mondhatjuk! Nem mondhatjuk meg, hogy a mi anyáink is ügyeltek a kékítőre, téli kucsmára és aprófára — és ezt nem bírjuk!

És nem mondhatjuk a temesvári békítőknek sem, akik azt hirdetik, hogy legyen egyszer vége a gyűlölködésnek, — nem mondhatjuk meg, hogy nem tudunk megbékülni!...

Haza akarunk menni!

Mennek már mindennap néhányan. Előre. Magyarországra. Szegedre, Kecskemétre, Ceglédre, közelebb Pesthez, még közelebb, — a vörös hadsereg nyomában.

Itt már nincs józanság, nem lehetnek megfontolások.

Megyünk.

Vonat visz el bennünket Csanádig. A román hatóságok előzékenyek, szívesek, megértők — és segítenek.

Csanádról a felrobbantott hídon át a Maroson. A hiányzó híd-darabot létrák pótolják. Átvergődünk rajtuk.

Apátfalván vagyunk. Magyarországon.

A hídfőnél, a bódében féllábú öreg magyar. Az első világháború áldozata. Pohár vizet kérünk és rohanunk tovább. Keresztül Apátfalván, ki a vasútállomásra.

Kihalt község. Alig lézeng a kilométer hosszú főutcán néhány asszony. Férfit csak kettőt láttunk.

Hol vannak az emberek?

Elmenekültek. Az oroszok elől.

Az oroszok elől? Még nem értjük. Nem értjük, miért kell az oroszok elől menekülni.

Az állomáson néhány asszony. Élelmiszercsempészek. Figyelmeztetnek bennünket is, vigyázzunk, ha élelmiszert hozunk, a polgárőrök megvámolják.

Vonat visz bennünket Makóra.

A nagy város kihalt. Néhány asszony és néhány öreg ember. A pár fiatal: vöröskarszalagos polgárőr. Nem vámolnak meg. Eszükbe sem jut. Látják rajtuk, kik vagyunk.

Hol vannak az emberek?

Elmenekültek. Az oroszok elől.

Az oroszok elől? Mi a csuda ez? ...

Igen, — mesélik sírva az asszonyok. — Elmenekült a lakosság legnagyobb része. A német propaganda áldozatai. Sokan öngyilkosok is lettek. Mert a német

propaganda azt verte a népek fejébe évek óta, hogy az oroszok gyilkolnak és gyujtogatnak.

— És mit tesznek valóban az oroszok?

— Rendet tesznek és ennivalót adnak az éhezőknek és elhalmozzák a gyerekeket — és ahol szállást kapnak, ott tüzelővel, élelmiszerrel és szeretettel fizetnek...

A város képe nem mutatja a háború pusztításának nyomait. A fergeteg elkerülte Makót. Annál kevésbé a nyilas orgia. A zsidó lakások mind kifosztva, kivétel nélkül. Még a bútorokat sem hagyták bent. Lezárt üres lakások, üres házak. Némelyikben cigányok. Hol a sok bútor, holmi?

Egyenes választ nem igen kapunk. Olyan is akad, aki az oroszokra fogja. — Aztán lassan kibontakozik előttünk a nemrég lejátszódott szörnyű tragédia.

Még májusban, a német megszállás utáni második hónapban összeszedték a zsidókat és gettóba zárták. Kivétel nélkül mind. A gettóból Szegedre szállították és ott bevagonírozták őket. Nyolcvanat egy vagonba. A szerelvényt Kassára irányították. Hogy onnan hová, senki sem tudja. De mire Kassára értek, már húsz-huszonöt halottja volt egy-egy vagonnak. Agyonnyomottak, szívszélhűdött öregek és — sok megőrült.

Az inkvizíciót csendőrök hajtották végre.

És a lakósság senkit sem tudott megmenteni.

Szállasadónk, keresztény asszony, két zsidó kis gyermeket bujtatott el kertjében a bokorban. Szomszédnője, nyilas asszony, feljelentette. Neki is szökni kellett, mert internálták volna.

És az üresen maradt házakat, lakásokat kifosztották.

Kik?

A csőcselék.

Megsugják, ha jól körülnéznénk ráakadnánk egyes dolgokra. Makóra mintegy 90 zsidó férfi került vissza. Akik munkaszolgálatban voltak — és sikerült megszökniük.

És a kilencven zsidó férfi ott lézeng a városban, család nélkül, asszony nélkül, gyermek nélkül, szülő nélkül. Albérletben. Nem tudnak felocsudni.

Zsidó nő egyetlen egy sincs Makón. A deportáltakból nem tért vissza senki.

— Magukra sem számítottunk már, — mondja egy őszinte hang. — Nem gondoltuk volna, hogy valaki is visszatérhet...

— Hát mégis, hogyan történt a gettóba hurcolás, meg a kifosztás, mondják el!

— Nem igen néztünk mi oda. Sajnáljuk mi nagyon őket kérem. Én éppen véletlenül kinéztem az ablakon, amikor láttam, hogy a szomszédék Bözsikéjének hordták el a ruháit. Hogy milyen ruhák voltak én bizony nem tudom. Ugy hallom, hogy valami bútor is maradt azért ott az egyik szobában.

Jól hallotta. Egészen pontosan hallotta. A szomszédék Bözsikéje egyik bajtársunk felesége. Állami tisztviselő — zsidó — gyermeke. Házukban még a veranda téglafalát is kibontották. És az egyik szobában valóban össze volt hordva néhány üres bútor-darab. Ottfelejtették. A csőcselék.

A vármegyházán kaptak egy szobát zsidókat támogató iroda számára. Egy munkaszolgálatból megmenekült zsidó ügyvéd, fiatal ember, próbálja megszervezni a hazatért kilencven zsidó munkaszolgálatos segélyezését. Fát jár ki nekik a városházán, megpróbálja, összeszedni a zsidó vagyontárgyak fellelhető roncsait — és érintkezésbe lépett már ő is a bukaresti

amerikai segélyakcióval. A Joint-tal. Menzát állítottak fel. Izletes ebédet és vacsorát készítenek a menekülteknek — és fekvőhelyeket készítettek a hazátlanoknak. — Fényképeket vesz elő a zsebéből, meg leveleket. Az övéitől. A deportáltaktól.

És várja vissza őket...

Egy napot töltöttünk ebben a szomorú városban. Átvitt a vonat bennünket Szegedre.

Pontosan ugyanaz a kép, mint Makón.

Pesten, az ostrom alatt, mesélik a szegediek, a németek plakátokat ragasztottak ki: a szegedi Széchenyi-térről, akasztott emberekről, akiket a „vörösök“ húztak fel. A Donausender naponta mond el rémmeséket Szegedről. Hogy a gyermekeket kihajtották az iskolából és bezavarták a Tiszába. Hogy férfiakat és asszonyokat kopaszra borotváltak, befestették fejüket vörös festékekkel és bélyeget ütöttek rá. Hogy a nőknek a ruha hajtókán, meg a váluk alatt számokat kell viselni.

A szegediek most aztán szemtől-szemben láthatják a német „szövetséges“ propagandáját. Most aztán szörnyűködhetnek, hogy miibe zavarták bele az országot. Három hónappal ezelőtt még maguk is elhitték. És kétszáz kilométerrel tovább innen, ahol most a harcok dúlnak, még most is hiszik...

— Nagyon finom, kedves emberek ezek az oroszok, — mesélik a szerencsétlenek. — Mindent megtesznek, amit kér tőlük az ember. És olyanok, mint a gyerekek, kérem! Örülni tudnak a legjelentéktlenebb apróságnak is. És a gyerekeket mennyire imadják! Még nem láttunk kérem elmenni egy orosz kisgyermek mellett, hogy le ne hajolt volna hozzá, meg ne simogatná, ne volna egy két kedves szava hozzá.

Mintegy ezerötszáz megmenekült munkaszolgá-

tos gyült együtt össze Szegeden. Az amerikai segélyiroda működik. Pénzzel, ebéddel látja el a megkínzott, meggyalázott, kifosztott zsidókat. Az ország minden tájáról érkeznek, Románia felől is, Jugoszlávia felől is, Pest alól is.

A szegedi utcákon közmunkára szedik a népet. Vöröskarszalagos polgárőrök halásszák össze az embereket, az oroszoknak kell, közmunkára a katonai Tisza-hídhhoz. Néptelenek az utcák. A lakosság nem mer a házakból kilépni, legfontosabb elintézendőiket sem végzik el. Rendszer nincs. Akit elcsípnek hétszer is viszik egy héten.

A menekült munkaszolgálatosoknak a polgármester kétheti mentességet adott a közmunka alól, orosz és magyar nyelvű igazolványokkal láttak el bennünket. A fiatal siheder polgárőrök nem veszik figyelembe. Ha zsidó munkaszolgálatos akad a horogra, különösen előszeretettel terelik a munkacsoportba. Ha az utcán nem sikerül az oroszok által előírt létszámot összehozni, sorra járják a házakat.

— Van-e itt zsidó? *Chényi Könyvtár*

Ha van: kihajtják. És nem egyszer megértő pillantást váltanak a háziakkal. Azokkal, akik még várják vissza a németeket. Akiknek viselt dolgaik takarásához még szükségük lenne egy kis német támogatásra.

Két fegyveres polgárőr igazoltat bennünket az utcán. Udvariasan. Elfogadja írásainkat, már éppen indulunk, amikor odaugrik egy polgári ruhás város-házi tisztviselő és ráförmed egyik bajtársunkra.

— Igazolja magát! Mit keres itt! Honnan jött?!

És nem engedi szóhoz. Még ahhoz sincs türelme fene nagy indulatában, hogy megvárja, amíg bajtársunk előszedi az imént eltett írásait. Ordít.

— Honnan jött?! Azt kérdem honnan jött? Meg mennyi a pénze?! Mert engem az is érdekel ám! Arra is kíváncsi vagyok ám! Mit gondol?! Azért mert maga munkaszolgálatos volt, most már munka nélkül lebzselhet az utcán?! Én is voltam ötvenkét hónapig katoná. Vasárnap tizenegy óráig elhagyja a várost! Megértette?!

Bajtársunk, Somosi Ferenc matematika és fizika tanár ámulatából magához sem térhetett, — a polgári ruhás tisztviselő elrohant.

A két fegyveres polgárőr szónélhül hallgatta végig. Szép csendesen leléptek aztán.

Vörös karszalag mögé bújtak a nyilasok. Még-hozzá igen szép számmal.

Kimegyünk mi is a közmunkára. Van közöttünk, aki három nap is egymás után. Középiskolás diákok is dolgoznak kint, katolikus papok felügyelete mellett. Késő este van, amikor bandukolunk hazafelé, a sötét utcán holtfáradtan, piszkosan. Előttünk három diák-fiú lépked, szintén a munkáról jönnek.

— Barátom! — Mondja az egyik nagy mulatsággal, — én csak a zsidókon röhögtem...

Aztán elhallgat, hogy lépéseinket hallja a háta mögött.

A fasiszta méreg mélyre hatott.

Egyik munkanapon idősebb vasutasok irányították a munkát a mi csoportunknál. Öt órakor haza küldtek bennünket.

— Menjenek haza az urak, fáradtak lehetnek. Eleget szenvedtek már.

Az idősebbek általában szívélyesek és emberségesek. Ők megértik mi történt ebben a hazában. A városházán, rendőrségen, hivatalokban általában udvariasságra és előzékenységre igyekeznek. Csak itt-ott

akad egy megmakacsodott tekintet, amelyik még titkokat takar. Titkokat családjaink elhurcolásáról, testvéreink, szüleink és gyerekeink meggyilkolásáról, házaink, értékeink kifosztásáról. Hazátlanságunkról. Hazánk elpusztításáról.

Aztán néhány nap múlva megszűnik az utcai összefogdosás. Hirdetmény jelenik meg: „Mozgósítási parancs“. Minden korabeli férfit és nőt számba vesznek és beosztják kinek mikor kell kivenni részét a közmunkából.

Az utcák benépesednek, az arcok derültebbek, arra az egy-egy kijelölt napra szíves örömet megy el mindenki a Tisza-hídhoz.

Lassan lassan eszmél a város, az ország. Sok még a tennivaló. Rengeteg. A legelső: vigyázzunk, kinek adunk puskát a vállára.

Jugoszláviában már kiválasztották teljesen a fasiszta elemeket. Azokat viszik kényszermunkára. Romániában lassú ütemben folyik a tisztogatás.

Jugoszláviában sikerült ez, annak ellenére, hogy nem kérik az igazolványok tömegét.

Szegeden még méteres bejelentőlapokat kell kitölteni, — fél délelőtt, amíg egy ívet kitöltünk. Szegeden még halmozzák a bürokratikus nyilvántartásokat.

Az oroszoknál és szerbeknél nincs bürokrácia. Írások nélkül is tudnak győzni és tudnak rendet tartani.

Orosz járőr igazoltatásnál ritkán kér írást. Éppen ellenkezőleg. Ha írást akarunk elővenni, megvetőleg leintenek. Nekik fontosabb, hogy a szemünk közé nézzenek és pár szót váltsanak velünk.

Egy pesti orvosbarátunkkal találkozunk, Polgár dr.-ral. Megmenekült. Jászberényben alkalmatlannak

találták. Június 2-án, — ezerötszázad magával rakták vonatra az alkalmatlanokat és felmentetteket, — Hatvan előtt a Gestapo leszedte őket a vonatról és halomra lövöldözte...

A bori erhá! A nyári bori erhá!

Polgár dr. volt egyike azoknak a keveseknek, akiknek sikerült elbújniuk.

Budapest négyötöde már felszabadult... Már csak napok, talán órák kérdése — és mehetünk. Nyolc hónapos kálváriánk utolsó felvonása előtt állunk...

Rátok gondolunk bajtársak, akiknek életét a bori hóhérok keze oltotta ki, — akik Szerbia harcaiban estetek el, — akik a cservenkai és bonyhádi tömegsírokban leltétek borzalmas halálotokat — és ti mind százezrek és milliók, akiket szerte Európában a hitleri barbarizmus, a jópénzért hozzájuk állt bérencek és a vérszagra bestiává vadult csatlósok pusztítottak el, — rátok gondolunk és magunk előtt látjuk szenvedő arcotokat és vértanú halálotok tetemrehívását.

Eddig kenyeret dobtunk vissza annak, aki minket kővel dobott meg. Aki hirdette és tanította a mi fajtánkból sarjadt.

Furesa fajta vagyunk, furesa nép. Felejtani tudunk a bűnösöknek.

Így tesszük ezt néhány ezer éve, — nem először történik most és attól tartunk nem utóljára.

OSZK

Nemzeti Széchényi Könyvtár

